

Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН – голова

Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН – головний редактор
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Сергій БЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН
Ігор МЕЛЬНИК • Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК
Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРІГ
Валерій СМОЛІЙ • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК
Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 23

Серія

МОНОГРАФІЧНІ ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2014

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення
України за програмою “Українська книга” 2014 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова: Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНІЮК

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-882-4 (Т. 23)

© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України, 2014
© Капраль М., Фелонюк А., передмова, 2014
© Видавництво “Світ”, дизайн та художнє
оформлення, 2014

РОЗДІЛ I

ПРО СТАРІ ЧАСИ НА УКРАЇНІ

КОРОТКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Книжечка ся була написана в 1906 році, а вийшла 1907, в Петербурзі, — видало її Українське добродійне товариство, тільки без закінчення, де була коротка політична українська програма. Видавці пропустили її, з огляду на цензуру, в тих примірниках, які призначалися для продажі в Росії. Книжечка ся давненько вже розійшлася, я все збирався випустити нове видання, та тут таке підійшло, що не можна було про се думати. Видаю аж тепер, тільки не так, як хотів, а аби швидше вийшла: без тих малюнків, що були в першій виданні, на такому папері, який трапився, а по ціні далеко вищій, ніж хотілося, — бо друкарська робота всяка з мая місяця стала в десять разів дорожча против того, як була в 1907 році, а папір в 5, 6 і 7 разів. Надія така, що, може, воно після війни знов подешевіє, але тим часом треба, щоб книжка була, скільки б не коштувало її видання. А за малюнками тепер не так і жаль, бо в 1906—1907 рр. не було ще ілюстрованої історії, а тепер є вже скілька. Хто схоче ширше прочитати про історію України й бачити українських діячів, малюнки ріжних пам'яток, карти і плани — знайде то все в моїй ілюстрованій історії України і в інших книгах. Хто хоче бачити, як розвивалася історія України в зв'язку з історією інших народів — на те є “Всесвітня історія”. Ся ж книжечка має служити для першого познайомлення з українською історією в школі чи за школою.

Май 1917 року

1. ПРО НАШІ КРАЇ І НАРОД

Наші люди займають великі краї: в один бік над Чорне море, в другий — на Кавказ, над Кубань, в третій — над Прип'ять та Буг і в гори Карпатські, — все живе наш народ, наші люди. Вздовж буде того краю верстов більше як тисяча і до півтора тисячі, як у котрім місці, а вшир верстов на 500—600 і більше. В східній частині, що була під Росією, губернії Київська, Подільська та Волинська, Чернігівська, Харківська та Полтавська, Катеринославська, Херсонська і Таврійська, й інші околиці, де живуть наші люди: в Холмщині, на Бессарабії, в Курщині і Воронежчині, в Донщині, на Кубані, та по інших місцях. В західній частині, що була під Австрією: більший край, що займають там наші люди, зветься Галичина, з великим городом Львовом, а поменший — Буковина, — там же, коло Галичини, де город Чернівці; і на Угорщині, під горами Карпатськими, де городи Ужгород і Мукачів, теж наші люди. Всього буде тут нашого народу значно більше як 30 мільйонів. А багато розійшлося з свого краю далекими світами, живуть в Сибірі, в Туркестані, в Америці цілими селами, або й по кілька і по кількадесят сіл, та тих сюди не лічимо. Бо говоримо про край, де наш народ найбільше мешкає, де живе його більше, як якого іншого народу.

Краї сей тепер звемо Україною, а народ — українцями. За давніших часів він звався Русь, а люди — русини; так і досі звать себе наші люди в Галичині та на Угорщині — русини, руснаки. Русию, як побачимо ще, звались усі землі, що належали за давніх часів до Київської держави. Через те ся назва перейшла й на інші краї, не тільки українські, тому що вони належали до Київської держави: Русию почали зватися і ті краї, що коло Москви, ті люди, що звуться у нас москалями, або “кацапами”, і біла русь, або литвини, як у нас їх звать.

Згодом, для відміни, почали звать наші краї Малою Русією, або Малоросією, а московські краї — Великоросією, а нас — малоросами. Пішло се з того, як київський митрополит переїхав для безпечності з Києва в московські сторони, а на Україні, в Галичині, настановлено другого митрополита. Тоді митрополію першого митрополита стали греки звати “Великою Росією”, а другу — Малою, се повелося по ріжних писаннях. Але наші люди тої назви не прийняли. Прозивали москалі наш народ “хахлами”, тому що наші люди на головах тоді носили чуб, а москалі той чуб звали хахлом, але се було тільки призвище, а не ім'я, — як і наші люди звать москву кацапами. А тепер все більше прийнялось однакове ім'я для всього нашого краю й усього нашого народу — Україна, українці. Так звать себе наші люди чи в Києві, чи в Харкові, чи в Полтаві, чи в Одесі, чи в Галичині у Львові. Назва ся добра, стара, треба її держатись. А звідки вона пішла, се потім побачимо.

Такий великий край, як отсі українські землі, не може бути однаковий, не однакове в нім життя, не однакове й господарство. Ближче до Чорного

моря, де міста: Одеса, Херсон, Таганрог, Катеринослав, Єлисавет — там степ рівний, води мало, лісу нема, земля родить добре, коли вміти коло того ходити, землі багато й окрім хліборобства багато ще й тепер випасають товару й овець. Коло Дніпра і на схід від нього (коло Катеринослава, Кривого Рога, Юзівки) в землі багато заліза і кам'яного вугля, тому й багато фабрик і заводів. Се край полудневий, степовий. За ним на північ край середній — де Полтава, Харків, Ніжин, Черкаси, Вінниця, Камінець: тут уже не така рівнина, є й балки, й горби, й гори, хоч не дуже високі; багато води; є й лісу трохи; земля урожайна, люди живуть густо, а годуються з хліборобства. Далі — від Києва і далі, де Чернігів, Мозир, Пинськ, Володимир, Берестя, Холм, Львів — то край лісовий: води багато, подекуди й занадто тої води та болота, земля недобра (пісок). Люди й тепер не можуть там вижити з хліборобства, а давніше і того менше: жили більше з бджільництва, ловили рибу, звіря. На заході високі гори Карпатські, де люди живуть і досі найбільше з випасу овець та з лісової роботи. На полудневий схід, над морем, ще більші гори Кавказькі. Над самим морем люди промишляють найбільше рибальством та перевозом.

Так от кажу, не може бути й однакове людське життя в таких ріжницях. Інакше господарять, інакше живуть, інакше вбираються в Карпатських горах, інакше над морем, інакше серед лісів та болота над Прип'яттю, інакше в херсонських степах. Інакше трохи убираються й трохи інакше говорять люди з Харківщини — слобожани, як на них кажуть, інакше полтавці, інакше поліщуки з лісових країв, інакше подоляни, а інакше люди з гір, що звуться гуцулами, бойками й лемками. В горах люди ще рідше між собою стрічаються, ще менше переймають що-небудь одні від одних, ніж на долах, на рівнині, — тому й більші ріжниці; часом найближче село, за горою, має й інші звички, й інші слова, й інакше убирається.

Та про те все — то наші люди, один народ і один край. Прислухатись до мови, придивитись до життя — й почувеш, що ближчий галичанин полтавцеві, як поляк, як чех; ближчий слобожанин подолянові, ніж москаль або серб. Хоч і ті ближчі собі як німець або француз, бо то все слов'яни, народи одного кореня. Але наші люди з різних країв України ближчі собі, ніж якийсь інший слов'янський народ, то все українці, один народ український.

В житті нашого народу й нашого краю були такі переміни, що або злучали тісніше якісь частини нашого краю, або розлучали. От Галичина належала до Австрії, до іншої держави, й інші порядки, інші закони в ній, ніж на Поділлі, що належала до Росії. Але півтора століття тому і Галичина, і Поділля, і Київщина належали до Польщі і були в них порядки однаковіші, а Полтавщина належала тоді до Росії, й порядки були в ній інакші, а Буковина була тоді під Туреччиною. Такі зміни приходять і переходять, а народ зістається. І як шириться між народом освіта, свідомість, починається краще, сильніше життя, то й різні часті народу й краю стають ближчими до себе, більше довідуються одні про одних, переймають одні від одних, і ріжниці в житті, в звичаю й мові

меншають, вигладжуються. Люди з різних кінців краю чують живіше, що то один народ, і помагають собі більше до кращого життя. Так повинно бути і у нас на Україні, і буде певно.

Для того ж кожному повинно бути цікаво знати про свій край і народ, про його теперішнє життя й старовину, себто — історію. Сказав один розумний чоловік з давніх часів, що хто не знає своєї минувшості, своєї історії (бо історією зветься оповідання про давніше життя), то так як би до смерті зіставався дитиною. Так як дитина не знає сказати про себе нічого, — чия вона і звідки, ані про те, що діється і діялось наоколо її, — так і чоловік, що не знає нічого про свій край і народ, про його минувшість і теперішнє життя, виглядає, як та дитина. Не личить то чоловікові розумному і розсудному. Треба знати теперішнє життя свого краю та народу, а щоб розуміти, як воно склалось і як його далі вести, доконче треба знати його минувшість. Як написав Тарас Шевченко:

Все розберіть, та й спитайте
Тоді себе: що ми?
Чиї сини, яких батьків?
Ким, за що закуті?

2. ПРО НАЙДАВНІШІ ЧАСИ

Народ наш живе на Україні уже дуже давно. Півтора тисячі літ тому наші люди, йдучи з півночі, з лісових сторін, вступили вже в полудневі степові краї, а тисяча двісті або триста літ тому (600 або 700 літ по Рождестві Христовім) вони жили вже мало не по цілій Україні, як і тепер.

До того часу, перед тим, як народився Христос і по Христовім Рождестві, з яких тисяча літ, в степовім краю, ближче до Чорного моря, жили народи одного кореня з теперішніми персами, кохалися в худобі, в конях і здебільшого кочували по степах з худобою, живучи в шатрах. Звалися вони скіфи, сармати, аляни. По них то полишилися в степах наших високі могили, насипані над їх царями та ватажками. Нащадків їх не лишилося в наших сторонах, тільки на Кавказі зостався народ з того кореня, зветься осетинами.

Під той час, як сі народи жили в степах над Чорним морем, народи слов'янського кореня, між ними й наші предки, сиділи даліше від моря в краю лісовім, та й тім середнім, між лісом і степами. Множилися з часом і посувалися все далі на полудень, бо степові народи з часом ставали слабші. Ставало тих степовиків все менше, а далі й зовсім порозганяли їх нові орди турецького та угорського кореня, що почали сунути в Чорноморські степи з Азії по Рождестві Христовім. Були то гуни, авари, болгари*, угри (венгри або

* Сі болгари, оселившись над Дунаєм між слов'янами, прийняли потім і мову слов'янську і змішалися з тамошніми слов'янами, а ті прийняли їх ім'я.

мадяри). Вони не зіставалися жити в наших степах, а йшли далі, в Дунайські краї, тільки порозганяли з наших степів попередні народи.

Степи стали мало що не порожні, бодай часами порожніми стояли, і тоді стали наші люди осідати тут, і так засіли майже всю теперішню Україну, аж до моря Чорного, Азовського і до Дунаю.

Простору було досить, і люди осідали зрідка, хуторами. Кождий рід осідав окремо і жив собі осібно. Жили почасти з хліборобства, а також випасали худобу, ловили рибу й звіря в лісах, дуже кохалися в бджільництві, особливо в лісовій стороні: бджоли водились у видовбаних в дереві дуплах, як в уліях (бортях), так і зимували. Земля довго була неділена, та й господарили спільно великими сім'ями: сини не ділилися, жили разом, а порядкував господарством котрийсь старший віком, або котрий оборотніший. Ще недавно бували на Україні такі великі, неділені сім'ї, душ часом по 20 і 30 в одній, що мали спільне господарство.

Вірили так, що є такі боги, що правлять світом, і особливо шанували тих, від яких надіялися добра в господарстві: бога Перуна, що посилає грім і блискавицю, сонце — звали Даждьбогом, бога Волоса, що пильнує худоби. Їм молились і жертвували ріжну страву, але не було до того ані церков, ані священників (жреців), а справляв ті молитви кождий за свій рід.

Як сонце повертало на весну, коло теперішнього Різдва, святкували прихід нового року, — се й досі задержалось на Різдва і на новий рік, як вечеряють серед снопів, бажають собі доброго урожаю, посівають зерном на щастя. Все отсе позіставалось ще з тих давніх, давніх часів, як ще наші люди не були християнами. Прихід весни стрічали веснянками, а на поворот сонця з літа на осінь було свято Купала, що й досі справляється між нашими людьми.

Ще й тепер пам'ятають і “мертвецький Великдень”, так само стародавнє свято предків наших — день померших. Тодішні люди вірили, що душа не вмирає з чоловіком, а далі живе там саме, де жив покійник. Ховаючи небіжчика, клали йому в могилу страву й всякі речі, потрібні до прожитку. Се все закопували або палили разом з покійником, клали в миску або глечик і засипали землею.

Для громадських справ сходилися старші з родів чи сімей на нараду — звалось отсе віче. Там порядкували й рішали, що треба. Були подекуди старшини, звані князями, але вони не мали великої сили, бо всякі справи рішала громада, віче, а князі мусили громади слухатись. Війська не було, а як треба було боронитись, то хто був дужий, збирався з тим, що мав, — чи з списом, чи з мечем, на коні, чи піший, і йшли боронитись, чи воюватись.

Для оборони ставили городи; десь серед лісу чи болота, або на високім шпилю сипали вали, копали рови, аби ворог не міг приступити. В небезпечний час туди збирали своє майно, жінок і дітей і боронилися від ворога. Досі від тих городів позоставалось багато городищ. В спокійні часи ті городи здебільшого

стояли порожні, а люди жили собі по хуторах. Тільки в декотрих городах за-всіди мешкали люди, особливо заможніші, багатші, купці — для безпечності. Туди приїздили й чужі купці на торги та привозили товари.

Так жили собі предки наші довго окремо. Кождий знав тільки свою околицю, свій город: мали своїх старших, а інші люди до них не належали. Звалися ріжними іменами: в теперішній Чернігівщині та Полтавщині люди звалися сіверяни, найважніші городи у них були Чернігів, Новгород-Сіверський і Переяслав. Люди коло Києва звалися поляни, а земля та прозвалася Руською землею. Ті, що сиділи над Тетеревом і Случею, в великих лісах, звалися деревляни. Ті, що на Волині, — дуліби. Одного спільного імені не мали, бо жили окремо, і спільної управи не було. Аж пізніше се сталось, а саме як, зараз побачимо.

3. ПРО КИЇВСЬКУ ДЕРЖАВУ

З-поміж усіх українських міст найбільше й славніше був Київ. Здавна, з непам'ятних часів, ще коли люди не знали заліза або міді, а робили собі списи чи сокири з каменю, жили не в хатах, а по печерах, — видно, що там, де тепер Київ, жило багато людей. А се тому передусім, що тут сходилися дві великі ріки: Дніпро і Десна. Над рікою легше було прогудуватися — чи рибою, чи звіриною. Рікою їздили люди, куди треба, — сухих доріг тоді було небагато, і ними їздити не так було легко й безпечно, тому й за українських часів під Києвом були найбільші оселі, найбільше людей багатих, торговельних: сюди найбільше приїздили й купці з чужих країв з усяким товаром.

Сим багатим і торговельним людям треба було охорони: були сусіди ласі на їх товари й багатство, що при нагоді раді були пограбувати їх добро, чи в дорозі, чи в самім Києві, як не було доброї сторожі. Тому сі київські люди, особливо значніші, більші, звані боярами, здавна почали держати собі для охорони людей сильних, відважних, воєнних. Далі — все більше, і з часом так зібралось чималеньке військо в Києві, що боронило місто від сусідів та ходило з купцями, як вони везли свої товари в чужий край, а старшим над тим військом був київський князь.

Та обороною не кінчалось. Київське військо, дружина, як воно звалось, не тільки боронило свою околицю від ворогів, але й саме нападало на сусідні землі, віддячуючи за їх напади, або просто шукаючи здобичі. В тодішніх часах військо й живилося головню тим, що пограбувало або казало собі дати за викуп, щоб не грабувати. Щоб прогудувати свою дружину, київські князі й бояри ходили на сусідні волості й землі, набирали там всякої здобичі, а як ті відпрошувались, то казали собі давати щороку данину “за мир”: що вони самі не будуть їх грабувати й іншим не дадуть.

Часом, щоправда, такі походи не кінчилися щасливо. Про київського князя Ігоря оповідали таке: він дав своєму воєводі Свинельдові збирати дань

з деревлян і з того тримати свій полк. Але вояки з самого Ігорєвого полку стали казати, що ті Свинельдові вояки збирають дуже багато всякого добра з деревлян, посправляли собі гарну одєжу й зброю, а вони ходять голі, — та й стали радити Ігорєві, аби він з ними пішов до деревлян, щоб і собі зібрати дань. Ігор послухав і пішов, казав деревлянам давати ще й собі дань; ті не мали як боронитись, дали і вдруге, хоч попереду дали вже були Свинельдові. Та Ігорєві з того ще більше розгорілося серце, як побачив, що мають що дати; він відіслав свою дружину додому, а сам з малим полком пішов іще походити між деревлян та полупити їх. Тоді зібрались деревляни на віче й кажуть: “Нема тому краю! Треба зробити тому князєві конець! Се як вовк внадиться в стадо: як не вбити, так ціле стадо поодинці виносить, так і сей: як його не в’ємо, то він нас знищить”. І напали на Ігорєве військо й побили його дружину, бо мало мав з собою людей, аби не ділитися здобиччю. Самого Ігоря вхопили й помстились немилосердно за його жадність: нагнули два дерева, прив’язали до них Ігоря, потім дерева пустили, і вони потягнули Ігоря та й роздерли на шматки.

Але те й деревлянам на добре не вийшло: вдова Ігоря княгиня Ольга пішла з великим військом на деревлян, попалали їх городи, побила багацько людей і наказала давати дань іще більше, як за Ігоря.

Збираючи дані все більші, київські князі держали все більше війська; а що більше війська прибувало, то дальші походи вони робили, то більше городів і земель під свою власть брали, під себе підбивали. Землям тим була та ніби користь, що київські князі мали боронити їх від сусідів, заводити у них спокій і безпечність, нищити й карати розбійників. На те приходили вони щороку зимою, вибираючи дань, а часом держали й цілий рік своїх людей, мужів, з військовою залогою.

Та про те, чи бажають собі тої охорони й опіки ті землі, князі не питали: їм треба було дані для дружини, дешевого товару для торгу. Обійшовши свої землі зимою, на весну князі й бояри разом з купцями з’їздилися в Києві і, поскладавши товари на човни, везли Дніпром на Чорне море, а звідти — до Царгорода (Константинополя), до греків на продаж, а від них купували собі дорогі убрання, золоті убори, вино й усяке коріння. Туди ж продавали невольників, яких забирали в неволю на війні.

Не вдоволяючися данню з своїх земель, ходили київські князі походами на далекі, багаті краї, де надіялися великої здобичі: ходили на Царгород і землі грецькі в Криму і Малій Азії, ходили на Кавказ, на Каспійське море й Персію. За того Ігоря ходило військо в персидські краї, здобуло багате місто Бердау — недалеко теперішнього Баку, і більше як півроку сиділо там, нападаючи на сусідні землі. Тільки від хвороби почало їм багато людей вмирати, і вони забралися звідти додому. З таких походів, коли вони удавалися щасливо, привозили багато грошей, здобичі і невольників.

Пам'ять про такі походи лишилася досі в піснях. От як співають в колядці:

Ой спід гори да стоять тумани,
 Да то не тумани — пара з коней йде!
 Ой там же військо — аж землі важко,
 Ой там у війська пана немає.
 Ой одзветься зличний паниченко,
 Славного отця і пані матки:
 “Я ж в тому війську та паном стану,
 Велю гармати наворочати,
 В Чернігов-город велю стреляти”!
 Ой б'є да б'є він в Чернігов-город,
 Там його не знали ні царі, ні пани.
 Винесли йому миску червінців —
 Він тоє взяв, шапочки не зняв, не подякував.

Потім співають, як те військо йде на Переяслав і на Київ, збираючи окуп: се пам'ять про ті старі походи, тільки дещо переминено (от як гармати пізніше додано, а тоді їх не було). В іншій колядці співається, як дружина, не маючи що робити на Україні (видно, не було війни під той час), вибирається в службу в грецькі краї:

Ой ходімо ми до ковальчика,
 До ковальчика, до золотника,
 Покуймо ж собі мідяні човна,
 Мідяні човна, золоті весла,
 Ой пустимося ж на тихий Дунай,
 Долів Дунаєм — під Царгород:
 Ой чуємо там доброго пана,
 Що платить добре за служеньку —
 Ой дає на рік по сто червоних,
 По коникові, та й по шабельці,
 По парі сукон, та й шапочці,
 Та й по шапочці, та й по панночці.

Маючи під собою велике військо, взяли князі велику силу в самім Києві. Уже не питались вони в усякій справі громади, як вона рішить, тільки радилися з військовою старшиною, з своїми боярами, і правили землею, як хотіли, а хто їм протививсь, того саджали до в'язниці або забивали. Багатим киянам — боярам нові порядки були на руку: не тільки що мали тепер оборону через князів, а і всяку вигоду в торгівлі. З далеких країв привозили князі й дружина різні товари до Києва, й київські купці перепродували їх в інші краї з великим баришем. Багато з киян-бояр служило в княжім війську і мало з того велику вигоду. Київ став дуже великим містом, багатим, славним на цілий світ. Бідним людям, щоправда, мало з того було потіхи: тепер люди сильні й заможні, маючи захист і оборону у князя і його дружини, не раз

ще більше кривдили їх, не боячись за те собі відплати. Але бідними людьми ніхто не журився.

Так склалась держава Київська, або Руська. Сказано вже, що київський край звався здавна руським краєм, Русию. Тому київські князі теж звалися руськими, київська дружина — русинами, і ті землі, що вона з князями підбивала, до Києва прилучала — починали теж зватись руськими, русию. При кінці IX віку (900 літ по Різді Христовім) вже багато земель до Києва належало, київським князям дань давало: не тільки українські, а й інші, аж під теперішній Петербург та Москву. По більших городах сиділи родичі київського князя або бояри, з більшим або меншим полком дружини. Вони збирали дань, з того годували свою дружину, а частину посилали київському князеві: мали теж пильнувати порядку й спокою, судити людей. Траплялось, одначе, й так, що сі намісники не слухались самі київського князя, бунтувались, і підіймалась війна. Або люди не хотіли давати дані, і київський князь послав військо, аби їх “примучити”, аби були послухні. Особливо се бувало тоді, як умирав київський князь, і по нім наступав новий.

Найдавніші київські князі, яких знаємо, називались Аскольд і Дир. Про них оповідали, що то вони в 860 році ходили човнами походом на Царгород; тоді русь нагнала великого страху на Царгород: греки вірили, що тільки чудо Боже їх тоді від русі спасло, що вона, не здобувши міста, вернулась назад.

Потім був князь Олег, славний війнами й походами. Про нього казали, що він був характерник і для того мав у всім щастя. В 911 році він списав торговельну умову з греками й скоро потім умер.

По нім був той Ігор, а по його смерті кілька літ правила його жінка Ольга, доки виріс син Святослав, що й був князем. Він уславився своїми походами, кохався у війні, жив з вояками, як простий дружинник, нічим од них не ріжнися. Він хотів завоювати Болгарію, але греки того не дали йому.

По нім лишилося три сини, що й княжили в ріжних городах. Але спочатку старший брат — київський побив свого брата, що княжив в землі Деревлянській, і той в тій війні наложив головою, а потім інший брат Володимир зробив те саме з київським і став одним князем на всю державу, в році 979.

4. ВОЛОДИМИР І ЯРОСЛАВ. ХРИСТІЯНСТВО НА УКРАЇНІ

За Володимира та за його сина Ярослава держава Київська була найславніша й найсильніша, ніж коли інше. Ставши київським князем, Володимир позбирав усі українські землі й усі інші, які перед тим до Києва належали, приборкав неслухняні землі, бояр та князів, що не хотіли йому коритись, і прилучив деякі нові дальші землі. Українська держава сягала тоді від гір Карпатських до Кавказу, а на півночі — до Волги, до великих озер, що недалеко Петербурга. На місце бояр і намісників Володимир по більших городах по

тих землях посадив своїх синів: він мав багато дітей, бо мав багато жінок, і як сини підростали, він посилав їх княжити в різні городи.

Та тим він не вдоволився. Не раз і перед ним Київську державу збирали до купи київські князі, а по тім вона знову розпадалась; так само розпалась би знову й тепер. Володимирові хотілося зв'язати державу міцніше, зв'язую внутрішньою, добровільною, — щоб городи й землі корилися київському князеві не тільки з страху перед київською дружиною, але щоб бачили свою вигоду, свою користь у тім, аби належати до Київської держави. Для того він старався придобрити собі громаду, добути її любов і ласку. Він не став правити самовільно з своєю дружиною, а закликав на пораду й громадських “старців” — людей старших, поважніших. При різних okazіях він робив великі пири, празники, скликав на них людей з різних городів, приймав тих, хто приходив, годував і поїв чим мав. Скликав до себе на двір бідних людей, калік і сиріт, і наділяв їх. І з того справді пішла про нього слава скрізь як про князя “ласкавого”, прозвали його “ясним сонцем”.

У нас на Україні позабувалося се, але в далеких, глухих сторонах північних і досі ще співають різні пісні про “ласкавого князя Володимира”, “Володимира красне сонечко”, а починаються звичайно ті пісні тим, як у столичнім (столичнім) городі Києві у того ласкавого князя Володимира був великий пир (бенкет) і там зібралися з різних городів різні люди, забавлялись та хвалилися своїми ділами.

Найсильніша, найславніша, найбагатша з усіх держав була тоді грецька, звалася Візантія; імператор візантійський уважався за найславнішого, наймогутнішого володаря, а греки — за народ найбільше учений, в усяких умілостях, ремеслах і знанні найперший. Володимирові захотілось і свою державу приподобити до Візантії. Він поміг візантійському імператорові, пославши своє військо, як у Візантії побунтувались були деякі воєводи. За се імператор видав за Володимира свою сестру, та й тоді ж, мабуть, прислав йому корону й пишні імператорські одежі, в яких Володимир представлений на тих грошах, що він казав зробити в Києві. Тоді ж Володимир охрестивсь і казав хреститись людям у Києві, а потім і по інших городах.

Християни й перед тим бували на Україні. Здається, князь Аскольд був хрещений; за Ігоря була церква св. Іллі в Києві, а жінка Ігоря княгиня Ольга теж охрестилася по смерті чоловіка й її за те уважали святою. Але тільки вже Володимир заходився коло того, щоб християнська віра розширилася по всіх землях його держави, аби якнайбільше людей хрестилось і сю нову віру приймало.

Він виписав з грецьких і болгарських земель багато священників, єпископів і митрополитів, казав їм учити наших людей і настановляти з них священників. Почав ставити церкви по городах і по селах, де хрестилися люди. Закликав майстрів грецьких і казав їм вимурувати гарні церкви в Києві й по деяких інших містах. Попривозив з грецьких міст ікони, книги, також статуї. Виписав

майстрів з Візантії й казав їм бити українські гроші, золоті й срібні — такі, як бились у Візантії. Одним словом, як кажу, старався приподобити свою державу до Візантії, в чім лише міг.

З тим настала велика відміна на Україні і по всіх землях Київської держави. З християнством з Греції та Болгарії прийшла до нас наука, освіта, книги.

В Болгарії християнство прийнялось на сто літ раніше, були вже всякі церковні книги, переложені на слов'янську мову, досить подібну до тодішньої нашої, відти за Володимира пішли книги й до нас, а перекладано і у нас інші книги з грецької мови. З Болгарії перейняли ми азбуку, письмо слов'янське. Почали й у нас списувати й читати книги. Здебільшого були то книги церковні та духовні, але дещо можна було довідатися з них і про світ, про інші краї, про старинні часи. Далі почали складати у нас і свої писання на науку людям, як по-християнськи жити; почали списувати, що чули й знали про старовину, про початки Київської держави та що коли діялось. З таких оповідань, званих літописями, писаних в Києві за Ярослава й по нім, знаємо й ми, що діялось на Україні за тих часів.

Духовенство, священники почали навчати людей, що гріх сваритись, грабити, убивати, наказували жити по-християнськи. Забороняли жити без вінчання, держати по кілька жінок. Те саме наказували й книги, що читались тепер у нас. Поволі, поволі, але не минало то без послуху. Вже князі не вбивали, не різали так одні одних, без милосердя і сорому, як давніше. Знаходилися люди, які кидали світське життя, йшли в ліси, в пустині, в печери або в монастирі, щоб жити по-християнськи, в молитві й пості. Так з'являлися монастирі в різних місцях, а особливо в Києві, де був і найбільший та найславніший з тих монастирів — Печерський.

Мало хто розумів тоді, що важніше жити в правді й любові між людьми та устрояти життя й його порядки по-доброму, аніж тікати від життя та на самоті “спасати свою душу”, як говорилося. Життя, ледве помазане християнською наукою, здавалось новим християнам таким грішним, що вони вважали сливе неможливим жити в нім “по-божому”.

Задля державного життя заведення християнства мало ту вагу, що ся нова віра заводилась від князя, від правительства, і духовенство дивилось на правительство, як на свою поміч і охорону, стояло по стороні князів, навчало людей коритись князеві й шанувати його. Тому ота нова церква, освіта, наука зв'язували сильною внутрішньою зв'яззю землі Київської держави. Через них всі землі тягнули до Києва як до найбільшого огнища тої нової віри, церкви, науки. Тому-то так дуже займався християнством Володимир, давав йому всяку поміч і опіку. По нім того самого пильнував його син Ярослав.

По Володимирі (що вмер в р. 1015) зісталось багато синів. Вони сиділи по різних землях і почали між собою сваритись і воюватись. Святополк, що сидів у Києві, почав убивати й виганяти братів з їх городів, щоб зібрати всі землі до купи в свої руки, як то зробив був свого часу його батько. Але його

переміг брат Ярослав і з часом забрав у свої руки майже всі землі, які за Володимиром належали до Києва; українські землі таки всі зібрав.

Подібно, як батько, він багато старавсь для церкви й духовенства, для освіти й книжності. За його часів були вже на Україні письменники, які вміли складати різні поучення так гарно, як тільки вміли найкращі письменники грецькі. Такий був священик Іларіон, потім поставлений митрополитом у Києві.

Ярослав старався також, аби людям не було кривд від княжих бояр і урядників. До нас переховавсь збірник законів під назвою “Руська правда”, — там списано, як суди мали судити й карати за Ярослава.

Між ними є й устави, видані Ярославом для урядників, що їздили по селах і городах: що вони мали брати від людей на своє прогодування, а більше того не сміли. Якби того більше пильнували і Ярослав, і його потомки, було б краще людям і самій державі: була б у ній справді внутрішня зв’язь, всі б до неї горнулись. Та вийшло інакше.

Держава київська була велика і славна за Ярослава, як і за його батька. Мало не з усіма більшими володарями тодішніми Ярослав був посвоячений. Сам він мав жінкою доньку короля шведського, його син був жонатий з візантійською царівною, одна донька була віддана за короля французького, друга — за норвезького; сестру свою Ярослав видав за польського короля, а угорський король теж був жонатий з українською княжною. Різні сусіди, як їм траплялась біда, шукали схоронища й помочі у Ярослава; так, багато помагав він королеві польському, бо той не міг собі ради дати: були все великі бунти в його землях.

Та слава й сила Української держави не довго по Ярославі і стояла. Але хоч і упала вона, багато по ній сліду всякого — і доброго, і лихого — лишилось на довгі віки. Лишилась християнська наука і віра, церква і духовенство, письменство й однакова книжна й церковна мова слов’янська по всіх землях. Лишивсь один княжий рід, з якого різні землі довго потім мали собі князів, уважаючи, що то їх володарі прирощенні. Лишилось спільне ім’я руське. Лишилось однакове право і закони, однаковий лад у громаді, в управі, однакові власті. Багато зрівнялось і приподобилось до себе життя по різних українських краях і ближчими вони одні до одних себе почули. Тому ся українська, Київська держава, хоч давно минулась, має велику вагу в нашій історії.

5. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА РОЗПАДАЄТЬСЯ

По Ярославі (вмер р. 1054) лишилось багато синів, і він, вмираючи, розділив між ними свою державу. Тоді князі — не тільки у нас, а й по інших краях, ще не розуміли, що держава — то не поле, яке батько розділює між дітей, аби нікого не обділити, що то не власність його, а річ громадська, публічна.

Наказував Ярослав синам, аби не заводили такої бучі, як він сам з братами по смерті батька звів: аби держалися купи та слухалися старшого брата

замість батька, бо як будуть воюватися, то й себе, й землю свою погублять. Та легко то було старому говорити! Син батька не слуха, і сам Ярослав батька Володимира не слухав, як той жив — хотів з ним воюватися; де ж уже, щоб брати брата слухали!

До того ж старший Ярославів син, що дістав Київ, був не дуже проворний — проворніший був другий син Святослав, і той вигнав його з Києва. Та позбирати всі землі до своїх рук і йому не вдалось, і тим, що пробували по нім зробити, так само не вдалося, або й ще менше. Уже князі, ставши християнами, трохи боялися гріха і не сміли вбивати одні одних, як за давніх часів. Що далі, то більше їх намножалося, а кождий хотів мати якусь часть в своїй “батьківщині”, отчині, як вони казали, і для того не цуралися ніяких заходів.

Тоді в чорноморських степах були кочові орди, охочі до походів та грабування. Як котрому князеві своїх сил та війська бракувало, то він їхав до орди, кликав її йти на Україну воювати, — а та й рада тому: йшла з тим князем воювати, палити, грабувати села й міста його супротивника. Тяжко було з тим раду дати.

До того треба сказати, що таки по самих землях люди, особливо бояри та всякі заможні, не раз хотіли мати свого князя, ніж слухати київського, чи його воєводи: звичайно, такий свій князь більше слухав громади і дбав про її ласку, аніж той київський, або його воєвода. Тому й самі люди часто помагали свому князеві відборонитися від київського.

Через те все київським князям не вдавалось ніяк зібрати докупи Київську державу, і вона що далі, то ділилась на дрібніші та дрібніші часті. Спочатку Україна поділилася на більші землі: Київську, Волинську, Галицьку, Чернігівську, Переяславську. Потім каждая з сих земель розділилась на дві або три частини: напр., Волинська — на князівство Володимирське і Луцьке, Чернігівська — на Чернігівське й Новгород-Сіверське. Далі ці часті стали ділитись на ще дрібніші часті. В кождій був свій князь, і кождий хотів загорнути більше землі, воювався з другими князями, палив і нищив його землю, розганяв і забирав в неволю людей, приводив орду до помочі, або й та сама, користаючи з княжих суперечок, набігала, палила і в неволю забирала.

Гіркий світ настав людям. Ось як пісня, зложена пізніше (зветься “Слово о полку Ігоревім”, — найкраща то пісня, яка нам з тих часів лишилася) описує біду, яка настала за синів та внуків Ярославових: “Тоді засівалась земля та поростала сварками, гинуло життя людей Божих, укорочувався вік людський серед княжих суперечок! Тоді рідко де по руській землі гукали орачі, зате часто крякали ворони, ділячи між собою трупи, а галки мовили свою мову, збираючися летіти на поживу”.

Ділячи все дрібніше та дрібніше землі та тратячи свій час і сили в вічних війнах та усобицях (суперечках), князі все більше обтяжали своїх людей податками, а все менше мали силу боронити українські землі від сусідів і від тих орд степових, що гірко давалися взнаки Україні.

Давніші орди тільки переходили через чорноморські степи в дальші краї, і від них не було українцям такої біди. Але вже за Ігоря прийшла в сі степи з Азії, з Туркестану, орда печенігів, турецького кореня, дуже хижа й войовнича. Вона далі не пішла і стала кочувати в чорноморських степах. Жити разом із тими печенігами було неможливо: вони нападали, забирали худобу й людей у неволю, палили й убивали. Українці стали переселятися з Чорномор'я в дальші краї; тільки подекуди лишалися ще наші люди на Чорномор'ї. Але печеніги стали потім нападати на дальші землі, грабили й палили, і знищили всю околицю, ближчу до степу, аж під Київ і Переяслав. Багато воювався з ними Володимир, але тільки за Ярослава підупали вони так, що удалося їх сильно побити, й вони потім забралися з наших країв за Дунай.

Одначе на місце печенігів прийшла друга орда — торки, а потім і третя — половці. Торків було небагато, й вони скоро зникли, але половецька орда була велика, півтора ста літ кочувала в наших степах та пустошила українські землі. Як князі наші були в згоді, вони держали половців в страху й не давали їм грабувати наших земель. Як же зачиналися між князями війни та сварки, то вони не тільки що не боронили України від половців, а ще й самі приводили їх, як я казав, а половці грабували не тільки ворогів того князя, не раз і самі його власні землі. Цілі краї, ближчі до степу, не раз зовсім пустою ставали від тих половецьких грабувань, а люди тікали звідти в дальші, лісові краї, куди половці не заходили.

Так не було ані спокою, ані порядку. Люди дуже жалілись на своїх князів, що сваряться та воюють між собою, а не обороняють землю від сусідів. Дають полякам або уграм захоплювати українські землі, не боронять їх від половців. Не пильнують суда та управи, не вважають, що їх урядники та слуги кривдять людей, а й самі більше пильнують, аби щось взяти, ніж, щоб була справедливість.

“Не май собі двора коло княжого двора, не держи поля коло княжого поля, бо княжий тивун (урядник) як огонь, приложений трутом, а слуги його, як іскри: від огня устережешся, а від іскор не устережешся, аби вони не попалили одежі”. Так пише один чоловік з тих часів, а другий так каже до князів: “Коли тивун засуджує неправедно та бере гроші (за штраф), а за ті гроші купує собі їжу, пиття, одягу, а вам — князям — на ті гроші купують обіди, бенкети справляють, то се так, як би ви — князі — віддали людей Христових на жир злодіям і розбійникам”.

А от яке оповідання зложено було в тих часах про князів та про їх слуг: один князь на пиру, щоб тивуну докучити, спитав владика: “Де буде тивун на тім світі?” Владика сказав: “Там, де й князь”. Князеві немило було таке почути, і він сказав владичі: “Як то? Тивун неправедно судить, хабарі бере, людей обдирає, мучить, все зло робить, а я що?” А владика сказав на те: “Коли князь добрий і справедливий, то він і тивуном або іншим начальником поставляє чоловіка доброго, розумного й совісного, — тоді князь і тивун в раю будуть. Коли ж князь не має страху Божого, людей не жаліє, то він і

тивуном поставляє чоловіка лихого, аби тільки лупив з людей гроші на князя, а людей не жалував — напустив його, як голодного пса на стерво; то такий князь піде до пекла, і тивун з ним до пекла”.

З того видно, як невірно дивились люди на княжу управу, які жалі мали на князів та княжих урядників і слуг. Та жалі жалями, але для того, щоб поправити діло, люди нічого не робили. Складали все на князя і тільки того собі бажали, аби князь був добрий — то все буде добре. Але князь часом траплявся добрий, а частіше ніякий, або й зовсім лихий. А хоч би й який добрий князь, то він сам один своєю головою не міг у всім зробити доброго ладу: до сього треба було ради й помочі розумніших, кращих людей з громади. Але до того не могли тоді додуматись ані князі, ані громада.

6. ТАТАРСЬКИЙ ПОГРОМ. ГАЛИЦЬКА ДЕРЖАВА

Так пройшло без малого двісті літ від смерті Ярослава. Україна поділилась на велику силу князівств (особливо багато було їх у Чернігівщині). Князі ослабли від того поділу й вічних війн, городи збідніли. Київський князь не мав між князями ніякої сили й послуху, бо й сам не мав більше сили від інших. Самий Київ — “матір городів українських”, не раз грабили інші князі з своїми вояками та помічниками половцями, воюючи з кийвським князем.

Найгірше пограбував і знищив Київ в 1169 р. князь Андрій володимирський (з міста Володимира, що коло Москви), хотів Київське князівство підірвати, своє нове князівство піднести. І пізніше ті князі володимирські умисно сварили українських князів, аби Україна упадала, а їх держава (що пізніше стала зватись Московською) підносилася та гору брала. Велике князівство на Україні ще було тільки в Галичині — про нього скажемо слідом.

Коли Україна так підупала й стратила силу, впала на неї страшна буря. Прийшла нова орда з Азії й, знищивши половців, що й так були вже під той час ослабли, буйним вихрем пролетіла над Україною. Були то татари, інакшим іменем звані — монголи.

Монгольська орда кочувала на далекім Сході, коло Амуру. Та в тій орді з’явився в тих часах войовник Темуджін, який злучив до купи всі часті тої орди, почав підбивати сусідні народи й землі і незадовго запанував над усіма краями від Китаю аж до Кавказу. Його внук, Бату (або Батий) на ім’я, пішов походом в чорноморські краї й, знищивши половців, став воювати українські і московські землі. Він хотів тут заложити своє татарське царство і підбити собі сусідні землі. Щоб привести до послушності й покірності, татари мали такий звичай, щоб відразу якнайбільше настрашити людей своєю нелюдською, аби потім боялись і не бунтувались. Тому городи, особливо більші, вони здобували й побивали людей без розбору й милосердя, а потім тим, які лишилися, казали давати дань і бути послушними.

В 1239 році татари напали на українські землі — ті, що за Дніпром; узяли Чернігів і Переяслав, понищили міста, побили багато людей. На другий

рік Бату перейшов Дніпро, приступив під Київ. Дика орда облягла місто, як хмара: літописець каже, що від рипу возів, реву верблюдів та іржання коней в татарських стадах, що йшли з ордою, гóлоса в місті не можна було чути. Князь утік зі страху; люди боронились самі, як могли. Татари своїми таранами (такі повішені на шнурках бруси, що ними стіни розбивали) розбили мури міста. Коли татари відпочивали, люди київські поставили дерев'яну кріпость наоколо церкви Богородиці, побудованої Володимиром, але кріпость не була сильна: татари зараз здобули її. Люди кинулися тікати до церкви на хори, але такої сили людей не витримали мури, і церква впала та людей подавила.

Татари потім перейшли через Київщину, Волинь і Галичину, здобуваючи городи, які стояли по дорозі, та побиваючи людей. Пройшли на Угорщину, поруйнували її, Польщу також. Потім вернулися назад в чорноморські степи, осілися над Волгою і послали своїх посланців в сусідні землі, списувати людей, щоб давали їм дань. Так попали українські та московські землі в неволю татарську.

Багато в тім завинили князі. Хоч яка велика й сильна була орда татарська, але якби вони спільно й однодушно заходилися боронитись від неї, то, мабуть, би й відборонились, а в кождім разі — не дали б на таке знищення своїх земель татарам. Вони ж не думали про се, не помагали один другому, кождий боронив свого города, але на те не мав сили, — або й таке було, що лишав людей на ласку Божу та тікав куди видно.

Тому в ріжних місцях на Україні, як показалося, що князі не вміють оборонити землю від татар або й бояться з ними боротися, в ріжних місцях на Україні люди постановили не слухатись князів і не приймати їх до себе більше, а здатись на ласку татарам і тільки їх слухатись.

Знаємо вже, що з княжої управи, з княжих урядників і слуг люди були і без того дуже невдоволені, жалілись на здирства й неправди. Тому хотіли тепер зовсім відчепитись від князів, за поміччю татар. Бо коли мали й татарам дань давати, і князям, а князі їх не могли нічим від татар захистити, то за краще вважали мати діло тільки з татарами та їх ласки шукати. До того надіялися, що татари не будуть мішатися до їх справ, а хотіли жити собі по своїй волі, без князів та їх начальників, хоч би й під татарами.

Знаємо, що так було в Київщині й на Волині по ріжних місцях, а, мабуть, і ще подекуди. Коли князі хотіли силою змусити тих людей до послушності потім, як татари пішли собі над Волгу, люди не давались, боронились аж до останнього та кликали в поміч татар. А татарам се було на руку, бо князів вони боялись, що ті колись при добрій нагоді схочуть відборонитись, а самі люди, як почне жити кожна громада осібно, — для татар будуть зовсім безпечні: що схочеш, те можна буде з ними зробити.

Так на довший час не стало майже зовсім князів в Київщині та Переяславщині. В Чернігівщині князі позоставались, але такі були дрібні та безсильні, що нічого не значили. Намножилось їх за той час без кінця і татари робили з

ними, що хотіли, не раз без вини убивали або проганяли. Сильна держава на Україні зісталася тільки в Галичині та на Волині, і вона по татарським погромі продержалася ще цілих сто літ.

В Галичині не було ніколи багато князів: все знаходилися такі князі, що вміли інших вигнати, а собі їх землі позабирати. Коли ж тамошня княжа родина вимерла (року 1199), злучив до купи Галичину з Волинею (властиво, часткою Волині) волинський князь Роман. Був то князь сміливий, завзятий, войовничий, а людям припав до вподоби ще й тим, що приборкав бояр, які були забрали велику силу в Галичині й не давали просвітку людям. Тому й кияни горнулися до Романа й хотіли його мати своїм князем.

Та він скоро вмер, лишивши двох маленьких синів, і сусіди — угорський король та польський князь — хотіли забрати його землі. Але люди трималися малих княжат, а старі вірні слуги їх боронили. Коли Романовичі вирости, вони зібрали в своїх руках всі землі галицькі й волинські. А що жили вони в згоді і все робили разом, то мали чималу силу, і за батьківським прикладом почали думати про те, щоб і інші українські землі до себе прилучити. Особливо старший з них, Данило, був меткий та рухливий князь.

Та саме тоді стався татарський погром. Данило сховався від татар, бо не надіявся оборонитись, а як вийшли вони з його земель, почав збирати сили, щоб увільнитися від них. Своїми та братовими силами він не надіявся побороти татар і тому шукав помочі у сусідів. Папа римський, себто найстарший владика католицької церкви, мав тоді велику силу й обіцяв Данилові допомогти на татар, як він буде йому послушний, пристане до католицької церкви. Папа обіцяв наказати католицьким королям іти на татар, помагати Данилові, і Данило годився за се поєднатися з католиками. Папа прислав тоді Данилу корону, казав його коронувати королем. Але помочі Данилові на татар не зміг дати, бо королі папи не послушали, й Данило, побачивши се, покинув папу.

Попробував своїми силами воюватися з татарами, але се було йому не під силу. Головно, що люди на пограниччі волинським (коло Звягля, Межибожа, по Случі і Богу) держалися татар і не хотіли піддаватись Данилу. Не міг він через се прилучити київських земель та збільшити своїх сил. Мусив покоритись татарам, але не міг того пережити і з жалю скоро вмер (1264 р.).

По нім землі галицькі й волинські поділились на кілька частей, але внук Данила Юрій зібрав їх всі в своїх руках. Пишуть, що за його часів край той жив у спокою й багатстві. Татари боялися дражнити таких сильних князів і в тутешні справи не мішались. Біда тільки, що ся Галицька держава стояла тепер зовсім окремо. За нею, на сході над Дніпром, не було нікого, хто міг би допомогти їй в біді, а наоколо були чужі держави: угорська, польська, чеська, які ласим оком дивилися на сі багаті галицькі та волинські землі й при кожній нагоді раді були собі їх захопити. Се й показалося, як вимер Романів рід: на Юрієвих синах, та на внуку — на сині його доньки, що княжив тут по них, а був убитий боярами в р. 1340.

7. ЛИТВА ТА ПОЛЬЩА ЗАБИРАЮТЬ СОБІ УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

Так ослабла й розпалась Українська держава. Винні в тім були князі й бояри, що бралися правити, а не вміли ані завести ладу, ані задержати вкупі українські землі. Винна була й громада, що вміла жалітися на княже та боярське безголов'я, але не старалась і не уміла направити того і вкінці піддавалася під татарську владу, замість того, щоб завести порядок у своїй державі. Власна держава — велика сила до всього доброго, треба тільки постаратись, щоб у ній був добрий лад. А окремим городам та селам без державної зв'язі, без спільної сили і поради і в теперішніх часах не дадуть прожити, а не тільки в тодішніх. І як розбилась та поділилась Україна, — стали загарбувати українські землі держави сусідні.

Поділені та ослаблені землі подніпрянські, в Київщині та Чернігівщині, стали забирати князі литовські. Саме тоді, як на Україну впала татарщина, у литовського народу зав'язувалась своя власна держава, і войовничі, меткі князі литовські почали забирати землі білоруські, сусідні з Литвою, а далі й українські.

Робили се вони помалу й потиху, без гвалту і крику. Дрібним князям казали помагати їм на війні, слухатись як своїх зверхників, як що накажуть, і ті, не маючи сили противитись, мусили слухатись. Люди, наскучивши непорядками і татарською неволею, легко приймали владу князів литовських. Тим більше, що князі литовські в справі їх не мішались, нічого не переміняли. “Ми старини не рухаємо, а новини не уводимо”, — казали звичайно литовські князі, і справді не робили спочатку великих перемін.

Ті князі з литовського княжого дому, чи литовські пани та воеводи, що осідалися по українських краях та городах, хрестились на православну віру (Литва була тоді ще не хрещена). Приймали українську мову, в суді судили по місцевим звичаям, в управі теж місцевих порядків пильнували, і з часом вони й самі забували, що вони не українці, а литвини, і люди того не пам'ятали й уважали їх за своїх.

В 1340 р. бояри галицькі та волинські, забивши свого князя, що у них княжив (був він внук короля Юрія по матері, а по батькові з польського роду), добровільно взяли за князя Любарта, сина литовського князя Гедиміна. Але того не хотіли допустити король польський і угорський, що вже давніше умовилися собі забрати землі галицькі та волинські, бачучи, що бояри не живуть добре з своїм князем. Коли ті бояри свого князя вбили, зараз польське військо з одного боку, а угорське — з другого рушили в Галичину.

Найстарший з бояр Дмитро Дедько, що правив тоді Галичиною, покликав татар до помочі й з ними відігнав поляків та угрів. Одначе тим не скінчилося: 35 літ воювались поляки та угри з Любартом за галицько-волинські землі.

Любарт хотів їх собі задержати, поляки та угри хотіли собі взяти. Галичину опанували поляки, Волинь держав Любарт.

Та незабаром то все змінилось. В Польщі вмер король, не лишивши синів, тільки доньку. Найстарший з князів литовських (“великий князь”) Ягайло, Любартив братанич, посватав ту королівну. Польські пани згодилися видати її за нього з тим, щоб він охрестив свою Литву на католицьку віру (поляки були католики) і прилучив на вічні часи до Польщі всі землі, які до литовських князів належали, отже, й білоруські та українські. Ягайло на се згодився, бо хотів бути королем над Польщею й Литвою, й списали таку умову про злуку Польщі й Литви в одну державу.

Сталось се в році 1385. Ягайло оженився з польською королівною й став королем у Польщі, а поляки надіялися, що тепер всі землі литовські, білоруські й українські їх будуть. Та воно не пішло так легко.

Самі землі не хотіли переходити до Польщі, бо під литовськими князями вони жили по своїм давнім звичаям, а поляки в тих землях, які забрали — от як у Галичині, заводили польську та латинську мову, польські порядки, забирали ґрунти й роздавали полякам, — як далі побачимо. Князі з литовського роду, що сиділи по землях українських та інших, теж не хотіли під Польщу йти. Брат Ягайлів, у перших Витовт, схотів стати великим князем та правити замість Ягайла в землях литовських. Почалися за те великі суперечки — потяглися вони більше як на півтора ста літ.

Поляки покликались на ту умову про злуку 1385 р., а литовські князі й пани казали, що вони на ту умову не приставали, а Ягайло зробив її самовільно, їх не питаючись. Вони вибирали собі великих князів, які хоч узнавали польських королів (Ягайлових синів та внуків) своїми старшими, але ні в чім їх не слухали й правили зовсім на свою руку. Щоб досягти свого — мати литовські землі під Польщею, поляки не раз умисно вибирали собі тих великих князів литовських за королів (бо то була та сама княжа сім'я — потомки Гедиміна). Але і в таким разі литовські пани та князі правили своїм краєм окремо від Польщі.

Багато про се сварились, навіть і воювались, та се не помагало: Велике князівство Литовське було собі окремо, хоч часом один і той самий чоловік був разом і великим князем литовським, і королем польським: в Польщі правило правительство польське, в Великім князівстві Литовськім — литовське, а король чи великий князь і тут, і там небагато значив.

Одначе зовсім відірватися від Польщі литовські пани, що правили Великим князівством Литовським, теж не хотіли, бо поляки помагали їм держати в руках українські та білоруські землі. Ті пани литвини по тім, як їх вихрестив Ягайло, стали католиками, через те були полякам ближчі, і ті помагали їм на православних — то значить на українських та білоруських панів та князів. Від поляків литовські правителі переймали також постанови ріжні, які були їм на руку. Постановили й таке, щоб православних на ніяке вище начальство не пускати.

З того українські князі та пани були дуже незадоволені й пробували бунтуватися. Але не мали стільки сміливості та однодушності, щоб усім повстати: одні забунтують, а інші притихнуть, і так з того нічого не виходило, і мусили вкінці тихо сидіти. А державою правили пани з литвинів, і так хотіли справою вести, щоб і з Польщею разом бути, і осібну державу мати та нею самим правити.

Коли ж поляки побачили, що не можуть зробити одну державу з Польщі та Литви, то захотіли прилучити до Польщі принаймні українські землі, що належали до Литви. Довго про се спорились і навіть воювались. За Ягайла забрали поляки Поділля, а інших земель не могли. Аж у 1569 р. се їм удалось.

Тоді королем польським і великим князем литовським був Жигимонт-Август, правнук Ягайла. Він не мав синів і боявся, що як умре, то Литва відділиться від Польщі, і всякими способами помагав зв'язати Литву з Польщею в одну державу. Для сього був скликаний в місті Любліні сойм з Польщі й Литви. Литва й тут противилася, та щоб перешкодити, не допустити до постанови, навіть тихенько з сойму від'їхала. Але поляки постановили без неї, що українські землі — Волинь, Брацлавщина (де Вінниця й Умань), Київщина з задніпрянськими землями й Підляшся (по ріці Богу) мають бути прилучені до Польщі. Видали про се маніфест і наказали панам і послам (депутатам) з тих земель приїхати на польський сойм — зложити присягу Польщі. Інакше грозилися, що відберуть від них маєтності й уряди.

Пани й послы з українських земель приїхали, але просили короля, аби їх не змушував до тої присяги, не прилучав їх силоміць до Польщі. Та король не слухав: казав присягати, бо інакше буде відбирати маєтності й уряди. Пани настрашилися і хоч з плачем, а присягли: не мали сміливості противитись.

Так тоді сливе всі українські землі прилучено до Польщі. Тільки закарпатські землі зіставалися далі під Угорщиною та Чернігівщина тоді належала до Москви, бо тамошні православні пани, як воювались з литвинами, піддалися Москві. Але і Чернігівщину трохи згодом поляки забрали, хоч на коротко, — тільки тридцять літ перед Хмельниччиною, яка всі землі задніпрянські й київські від Польщі відірвала.

8. ПОЛЬСЬКІ ПОРЯДКИ НА УКРАЇНІ

Котрі землі переходили під Польщу, заводили там поляки польські порядки: спочатку в Галичині, потім на Поділлі, а тепер і по всій Україні. А були ті порядки для українських людей, а особливо для людей простих, дуже недобрі, далеко гірші, ніж були в державі українській, а навіть литовській (поки литовські пани не почали заводити польських порядків). Прийшлося українцям пожалувати й за своєю власною державою, та нічого робити: тепер усім рядили поляки, а українці не мали ні в чім голосу.

Поляки були католики й мали то собі за обов'язок, щоб свою католицьку віру ширити, а інші віри тіснити, аби люди на католицьку віру переходили.

Так учили їх духовні, і так їх королі й пани старались робити. Українці ж були православні, і для того у всім мали прикrostі, і не було їм ходу ні в чім.

Пани-поляки так уважали, що православні не можуть бути допущені до ніякого начальства, до ніякого уряду: напр., міщанин, котрий православний, не повинен бути вибраний ні в яку старшину. Навіть до цехів або до ремесла в науку православних не приймали: ні до чого їм приступу не мало бути. За ніщо кожного православного мали, а українці були тоді всі православні.

У Львові, столиці галицькій, українцям вільно було мати дома тільки при одній улиці, більше ніде, і тільки на тій одній улиці можна було дзвонити в дзвони православної церкви, можна було священикам ходити з хрестами та хоругвами, можна було ховати мерця з процесією. Нових церков, особливо кам'яних, не вільно було православним ніде ставити. А хоч сих заборон не завсіди пильновано, то все-таки ними дуже докучали православним.

Мову у всім заведено польську та латинську, і в судах судили по польському праву, а не так, як люди на Україні звикли. Начальниками всякими королі настановляли тільки поляків. Полякам роздавали землі всякі — порожні чи з селянами. У панів українських землі відбирали та полякам оддавали, або ріжними способами до того приводили, щоб ті землі в польські руки йшли. Намовляли українських панів, аби видавали доньок за поляків та маєтками наділяли. Не раз український пан, женячися з полькою, й сам мусив на католицьку віру перейти (бо католикам женитися з православними заборонялось), і діти його вже ставали поляками. І так з часом звелось зовсім українське панство. Князі Острозькі довго славилися як голови українського народу, як перші оборонці православної віри, помічники українцям в освіті: князь Константин заложив українську школу в своїм місті — Острогу, друкував книжки й інші добрі речі для України робив. А вже сини його були католики й поляки, і всі величезні його маєтки пішли в польські та католицькі руки! Отак з часом стали на Україні панами самі поляки, а українці — самі міщани та селяни, панські піддані-кріпаки.

Селянам та всякому убогому людові і в Польщі було недобре, бо пани здавна там велику забрали силу, а на Україні — то й поготів. За давніх часів на Україні були невільники, такі, що в панському дворі сиділи і на панській страві робили; але були й свободні селяни, які на своїй землі сиділи і тільки на князя податки платили, а в громаді своїй всякі свої справи самі поряdkували. За польських часів невільників ніби не стало, але всіх селян в таке кріпацтво повернено, що мало що від невільництва ріжнилось.

Земля тепер уся вважалась панською: панам повіддавано селян з землею, а котрі землі з селянами не були ще віддані панам на вічність, то такі ріжним панам віддавалися в державу (звалися такі пани державцями й старостами), і вони тими селянами так само рядили, як пани-дідичі своїми “підданими” — кріпаками. Могли від селянина, або як вони його називали — від “холопа”, землю відібрати, землю з селянином чи нарізно іншому панові продати.

Могли на підданих накладати всякі роботи, датки й чинші (грошові податки), й справді накладали все нові та нові.

Наприклад, коло року 1450 в Галичині селяни давали з лану ґрунту (коло 15 десятин) від 30 до 48 грошей, велику міру вівса — звану “колодою” й робили 14 днів панщини до року. А сто літ пізніше давали стільки, що се виходило на 4 і на 8 колод вівса, а панщини мали робити два або три дні на тиждень з господарства, а господарства були вже не ланові, а півланові!

Пізніше ще збільшилась та панщина, так що селяни не мали просвітку й мало не цілий тиждень мусили робити на панських ланах, не можучи робити на себе. А при тім мусили зносити всякі кривди й поневірку від пана. Он як писав один француз, що побував на Україні перед Хмельниччиною:

“Селяни дуже бідують, три дні на тиждень мусять ходити вони на панщину (а бувало й далеко більше, як три дні), і крім того з свого господарства дають своєму панові по кілька мір хліба, курей та гусей. Крім того вони возять дрова до двору й мусять сповняти ріжні-преріжні роботи. Дають дань грошима, десяту вівцю від овець, так само від свиней, від пасіки десятий улій, а щотретього року від худоби мають дати третього вола. Все, що подобається панові, мусить селянин йому віддати. Не диво, що бідні селяни не мають нічого. Мало ще того: пан може не тільки забрати від селянина все, що він має, але й позбавити його самого життя. Польські пани панують і живуть, як у раю, а селяни мучаться, як у пеклі. Коли ж пан трапиться недобрий, то гірше їм, як у каторзі”.

На всякі кривди від панів не було суду, ні управи. У всяких справах селянина судив його пан, міг засудити хоч на шибеницю за що-небудь, хоч би за непослух, і на те не можна було нікому скаржитись: сам король не міг мішатися в те, що робив пан з своїм селянином.

Щоправда, не тільки селянинові, а й панові нелегко було найти суд та управу, особливо на сильнішого та багатшого пана. Не було в Польщі ані доброго суду, ані порядку. Короля ніхто не слухав, а хто мав силу, того було й право. Не було оборони, ані спокою.

Татари набігали раз у раз на українські землі, палили села й вели силу людей в неволю. Вони тоді оснувалися в Криму, і король польський не міг з ними ради дати. Військо польське не вміло боронити людей від татар, зате добре вміло кривдити людей та обдирати, стоячи постоем. Королі нарешті пообіцяли татарському ханові, що будуть рік-річно платити йому дань, аби лише не нападав на українські землі, але й се нічого не помагало, хан гроші брав, а проте раз у раз насилав свою орду на Україну забирати худобу та людей в неволю. Тих людей татари продавали в неволю в далекі краї і у себе до господарства, до роботи уживали.

Так гірко було людям на Україні: не було просвітку від панів, а що не взяв пан, — заграбив своєвільний вояк польський, або спалив та забрав татарин. Як то у пісні співають:

Зажурилась Україна, що ніде прожити, —
Витоптала орда конем маленькїї діти!
Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.

Багато тоді зложено жалісних пісень, так званих дум та псалм невірницьких про біду від татарського грабування, про тяжку долю невірників у неволі татарській або турецькій, що й досі ще в нашому народі пам'ятаються:

За річкою огні горять,
Там Татари полон ділять:
Село наше запалили
І багатство розграбили,
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли:
А в долині бубни гудуть,
Що на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється,
А по ногам ланцух б'ється.

А про невірників в турецькій неволі, що їх турки, в кайдани закувавши, уживали до тяжкої роботи — до веслування на своїх кораблях, званих галерами або каторгами, така є сумна і жалісна дума стародавня (“Плач невірників”):

У святу неділю не сизі орли заклекотіли,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
Угору руки підіймали, кайданами забрязчали,
Господа милосердного прохали та благали:
“Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А знизу — буйний вітер!
Хоча й би чи не встала на Чорному морю бистрая хвиля,
Хоча й би чи не повиривала якорів з турецької каторги!
Да вже ся нам турецька-бусурманська каторга надоїла:
Кайдани-залізо ноги повиривало,
Біле тіло козацьке, молодецьке коло жовтої кости пошмугляло!”
Баша турецький, бусурманський, недовірок християнський*,
По ринку він походить, він сам добре те зачуває,
На слуги свої, на турки-яничари** зо зла гукає:
“Кажу я вам, турки-яничари, добре ви дбайте,
Із ряду до ряду заходжайте,
По три пучки тернини і червоної таволги набирайте,
Бідного невольника по тричі в однім місці затинайте!”
То ті слуги турки-яничари добре дбали,
Із ряду до ряду заходжали,

* Себто такий, що був християнин, та турецьку віру прийняв, до турків попавшись: такі перевертні найгірше невірників мучили.

** Турецьке військо так звалось.

По три пучки тернини і червоної таволги у руки набирали,
 По тричі в однім місці бідного невольника затинали,
 Тіло біле козацьке-молодецьке коло жовтої кости обривали,
 Кров християнську неповинно проливали.
 Стали бідні невольники на собі кров християнську забачати,
 Стали землю турецьку, віру бусурманську клясти-проклинати:
 “Ти, земле турецька, віро бусурманська, ти, розлуко християнська!
 Не одного ти розлучила з отцем, з матер’ю, або брата з сестрою,
 Або мужа з вірною жоною!”
 Визволь, Господи, всіх бідних невольників з тяжкої неволі турецької,
 З каторги бусурманської
 На тихі води,
 На ясні зорі,
 У край хрещений,
 У мир веселий,
 У городи християнські!

9. КОЗАЧЧИНА

Від тяжкої панщини, від усяких панських кривд почали селяни тікати в світ за очі, де далі — то все більше. Переходити селянинові з місця на місце не вільно було, тому тікали потайки. З Галичини йшли на Поділля, де було просторніше, на робітника тяжче, а на панщину легше, з Волині — на Побожжя (де Вінниця й Умань), з лісових країв — до Київщини та за Дніпро.

Сі краї подніпрянські прозивалися тоді Україною, бо лежали вже “на краю” держави й з нею зачиналися дикі степи. Така назва була вже за часів Київської держави, а тепер особливо прив’язалась до сих сторін. З кінцем XV віку (від року 1482 почавши) татари кримські дуже часто на них нападали, бо король польський посварився з кримським ханом. Оборони тому краєві від держави не було, і за кільканадцять літ вичистили татари сю велику країну як шкло: зісталось кілька городів, де були кріпості й стояло потрохи війська, як Київ, Канів, Черкаси, Остер. А з сіл люди мусили тікати, бо не можна було ані жити, ані господарити серед таких татарських походів. Повтікали в лісові краї.

Так сей гарний край, де колись цвіло українське життя, був занапащений дурною управою — спочатку своїх князів та бояр, а добитий був безголов’ям королів та панів польських та литовських, що землі сі загорнули, а оборонити не вміли. Лежав пустою без малого сто літ. Розмножився тут звір, риба в ріках, а людей не було. Тільки поблизу кріпостей, — куди б утікати можна було, орали землю, та й то сторожів ставили наоколо, аби татари не захопили. Як у пісні ще й досі співають:

Ой в неділеньку рано пораненько
 Да ізібрав женців да Коваленко,

Да й усе жінці одбірнії,
Поробив їм серпи да все золотії.
Ой повів жінців на яру пшеницю.
“Ой жніте, женчики, обжинайтеся,
І на чорную хмару озирайтеся,
А я піду додому пообідаю,
Жінку та діточок да одвідаю”.
Ой і жнуть жінці, розжинаються,
На чорную хмару озираються.
Ой то ж не хмара, то орда іде,
А Коваленко та передок веде!
Зв’язали руки да сирицею,
А залили очі та живицею.

Себто повиймали очі, аби не втік!

Але той спустошений край, розкішний та вільний, вабив до себе людей сміливих. Знаходилося чимало таких, що йшли на весну, на літо в сі краї, ловили рибу, звіря били, пасіки закладали, а на зиму тільки до городів верталися.

В степах стрічались вони з татарськими чабанами або з такими ж татарськими пройдисвітами, як і вони самі. Часом їх татари поб’ють та полуплять, часом вони татар підчикрижать та худобу заберуть. Такі татарські заволоки, воєнні неприкаяні люди звались козаками, то се ім’я й до наших людей пристало, що тут степами та пустками тинялись та промишляли.

З часом намножилось тих людей — козаків наших — багато. Старостам та воеводам, що по пограничних городах сиділи, були вони наручні, бо на татар страху наганяли, та й жилились від них ті старости, як козаки з ріжною здобичню з степів на зиму приходили. Один такий староста — Остап Дашкович, староста черкаський, українець з роду, радив королеві, щоб з тих козаків зложити таке військо, яке б Україну від татар стерегло: взяти тисячу або дві тисячі козаків, платити їм з скарбу (казни), а вони б від татар Україну берегли. З тої ради нічого не вийшло, але видко з неї, що козаків тоді на Україні було вже дуже багато.

Що більше козаків ставало, то убувало сміливості татарам, а козакам прибувало. Все далі запускалися вони в степи, під самі кочовища татарські, відбирали їм худобу, набігали на їх краї, відбивали від них невірників та самих татар в неволю забирали. Нижче порогів Дніпрових, де Дніпро ділиться та робить острови серед лози та очерету так, що й не видко їх, поставили вони собі кріпость. Звалась вона Січ або Кіш козацький, а переносилась на ріжні острови й місця: часом була на острові Хортиці, часом на Базвлуку, на Микитинім Розі, на Чортомлику.

Тут тримали козаки всякий запас, зброю, тут була їх столиця, бо сюди ніхто не міг до них дістатись: ні поляки, ні татари, ні турки; тут було їх царство. І тому самі козаки стали зватись запорозькими, або низовими — що на “Низу” Дніпра сиділи.

Господарили в степах та по ріках — рибу ловили, пасічникували, над татарами промишляли, а як скучилося, вибирались походом десь у дальші краї. На Волощині (в теперішній Бессарабії та Румунії) тоді були часті війни, то козаки туди ходили помагати воєводі волоському, чи іншому кому, на турків та татар особливо. Бо через те, що Україна тоді таку біду від татар та турків терпіла, мали наші люди, а в тім і козаки, велике на них завзяття. За найсвятішу річ уважали з “бусурманами” воювати. Тож як не було якої війни, то козаки йшли походом просто на турецькі або татарські городи в Крим, над Чорне море, де були турецькі городи Очаків, Акерман, Кілія, Варна.

А ще частіше робили собі великі човни — чайками звалися, та й пускалися, як за давніх, київських часів, Дніпром на море. Приставали до побережних міст, виходили несподівано на берег, нападали на міста й села, забирали з собою здобич, котра легша та дорожча, випускали невільників на волю. Все інше палили та швиденько на човни, та й гайда назад, поки там татари чи турки зібрались. Великого страху тим завдавали татарам та туркам.

Їздили під сам Константинополь: прокрадались між турецькі кораблі, що доїзду стерегли, та під самим носом у турецького султана палили та руйнували передмістя. Або переїздили на противний азійський берег Чорного моря й там палили та руйнували багаті турецькі міста.

Правда, не раз велика буря розбивала ті козацькі човни, заносила їх бозна-куди, й пропадала та потопала в морі велика сила козацького війська — як у думі співається:

Ой на Чорному морю, на камені біленькім,
Там сидить сокіл ясенький,
Жалібненько квилить-проквіляє
І на Чорне море спільна поглядає,
Що на Чорному морю щось недобре починає.
Злоспротивна хвилечка-хвиля вставає.
Судна козацькі-молодецькі на три часті розбиває.
Перву часть ухопило — у білоарапську землю занесло,
Другу часть схопило — у Дунай у гирло забило,
А третя часть тут має —
Посеред Чорного моря у бистрій хвилі,
На лихій хуртовині потопає.

Але ще частіше удавалось козакам вернутися щасливо з великою здобиччю, з увільненими невільниками. Не раз гнались за ними наздогін турецькі кораблі, але козаки на легких човнах тікали їм з-під носа в Дніпро, а в гирла Дніпрові, серед лози та очеретів, ніякий корабель не міг за ними їхати. Тоді козаки ділили здобич на товариство — як то в думі співається:

Златосинії киндяки — на козаки,
Златоглави — на отамани,

Турецькую білу габу — на козаки, на біляки*,
А срібло-золото на три часті паювали;
Первую часть брали — на церкви накладали.
Котрі давнім козацьким скарбом будували,
Щоб за їх вставаючи й лягаючи милосердного Бога благали;
А другу часть між себе паювали,
А третю часть брали — очеретами сідали,
Пили та гуляли, із семип'ядних пищалей** гримали.

На зиму мало хто лишався в Січі чи в степах: розходилися козаки по Україні, по городах і селах, де мали своє пристановище, свої сім'ї. Було багато й бездомного народу. Широко розносили вони по Україні славу про свої битви з турками й татарами, про свої сміливі походи, й славили їх кобзарі піснями:

Була Варна колись славна,
Славніші козаки,
Що тої Варни дістали
І в ній турків забрали.

10. ПРАВИТЕЛЬСТВО ПОЛЬСЬКЕ ХОЧЕ РОБИТИ ПОРЯДКИ У КОЗАКІВ

Не було тоді на світі народу страшнішого для всіх, як турки: боялись їх, як останньої біди, в Польщі, на Угорщині, в Німеччині, вважали народом найсильнішим, непереможним. Тому всі дивувались відвазі козацькій, що вони сміють нападати на турків у їх власній землі, визволяють невільників з каторг турецьких та відплачують туркам і татарам за їх напади на християнські землі.

З ріжних сторін — з Польщі, з Литви, з Сербії — приходили до козаків на Запорожжя ріжні люди, між ними й багаті молоді пани, щоб набратись військової науки, відваги, духу козацького, та потім славитись, що вони були на Запорожжі, разом з козаками воювати ходили. Та довго попасати ті пани не могли, бо занадто тяжке та суворе було життя козацьке. Треба було вміти й голодати, й мерзнути, і в останній біді й небезпечності воювати. Тому справжні запорожці були все-таки найбільше з українських селян, загартованих в біді й небезпеці.

Але королі та пани польські, що тепер Україною правили, не так тішилися тими козацькими походами на турків, на татар, як ними журились. Татари та турки раз у раз до них посилали послів та жалілись на козаків. Грозили, як король козаків не спинить, як будуть вони далі на турецькі й татарські краї нападати, то турки підуть походом на Польщу й знищать її до останнього. В Польщі ж ніколи не було ані війська, ані грошей на військо, і тих турецьких погроз там дуже боялися.

* Киндаки, златолави, габа — ріжні матерії турецькі.

** Гармат.

Правда, король відписував туркам, що козаки — люди своєвільні, йому не підвладні, він їх туркам не боронить: нехай пішлють своє військо та винищать їх там на Запорозжжі хоч і до решти! Ба то-то й біда, що турки й татари не могли козаків на Запорозжжі досягти, й тому далі жалілись і грозились королеві.

Тоді король став пробувати зробити, як ще давно радив Остап Дашкович: взяти козаків у службу, дати їм плату, настановити їм старшину, аби вони тільки Україну стерегли, або куди їх король на війну пішле, а самі самовільно на турецькі й татарські землі не нападали. Кілька разів король пробував того, але не ті вже часи були! Тепер козаків було не тисяча або дві, а намножилось їх по всій Україні подніпрянській, як казали: “Де куш — там і козак, а де байрак — їх і ціла сотня”.

Король брав на свою службу тисячу або дві, і їх казав вписати у книгу, у реєстр: сі козаки звались реєстрові, вони діставали від короля “клейноти” — корогву й інші знаряди. Король визначав їм старшого, якого вони мали слухатись, а за те вже ніяке інше начальство не мало нічого до козаків, не могло мішатись до їх управи й суду, ані податків від їх жадати. Тільки сі реєстрові мали бути козаками, а всі інші, що досі козакували, мали мешкати як міщани чи селяни, сповняти міщанські чи селянські обов'язки, а в походи не ходити.

Але що ж, коли в той реєстр брали, кажу, тисячу або дві, а козакувало, може, десять або двадцять тисяч? Та й сам король не раз, як треба було йому добрих вояків на війну (бо військо в Польщі подостатком не було ніколи), то кликав усіх, не питаючись, чи він реєстровий, чи не реєстровий.

Та й і реєстрові козаки клейноти й плату брали, але також на реєстр не вважали, і хто козакував, — далі козакував, і нові люди все прибували до них. Не тільки в степах, але й на Україні, за Києвом, ніхто не смів, ані міг справді робити якісь порядки у козаків. Король наказував, аби старости не пускали козаків у степи, у походи, не перепускали “на Низ” ні борошна, ні пороху, — щоб козаки своєвільні не мали чим в Січі та по степах жити, ані чим воювати. Хто б то повіз, або пішов самовільно на Низ, король казав ловити й смертю карати. Але старости боялися з козаками зачіпатись і не дуже тих наказів слухали. А козаки далі жили по своїй волі.

Вибирали самі собі старшину: отамана, званого також гетьманом, потім осавулів, полковників і сотників. Всякі справи рішали на раді, куди збирались усі козаки — там же й ту старшину вибирали. Королівської старшини — старостів* та панів не слухали. Кожного, хто до них приходив, приймали не питаючися, чий і звідки. Походами собі куди хотіли ходили: чи на татар, чи на турків. Тільки на короля й панів відказували та нарікали, що їх зачіпають та всякі труднощі роблять. Недобрі на них були, і що далі, то більше було ворожнечі між козаками та панами.

* Старостами звались королівські правителі і державці великих маєтностей, що королі давали їм держати до кінця їх життя.

Треба знати, що поки ті українські землі над Дніпром пусткою лежали, доти й панів там не було. Як же стало там безпечніше за козаками: як татари стали рідше набігати, як настала від козаків оборона й захист, стало туди багато людей прибувати. Пішла чутка скоро про українське дозвілля: що там землі скільки хочеш, а панів нема, сподобається — осідай та ори, нікого не питаючи, нікому нічого не платячи. Сила народу почала збігатися з Полісся, з Волині та осідати в полудневій Київщині, де тепер Біла Церква, Канів, Черкаси, Звенигородка, Умань, та за Дніпром, де Ніжин, Остер, Переяслав, а далі й коло Лубен, Ромна, Гадяча, Полтави, де ще недавно самі порожні пустки лежали. Тоді й пани стали зараз до тих земель цікаві.

Почали випрошувати собі від короля ґрунти, а королі їм давали. Інші знов пригадували, що там за давніх часів їх предків земля була, почали старі документи собі вишукувати. Інші знову починали господарити як старости та державці королівські. Котрі люди на тих землях за той час посідали, тих уважали ті пани за своїх підданих. Також і нові слободи закладали та людей з дальших країв закликали, обіцяючи свободу на довгі літа на 10, 15, 20 і 30 літ.

Панщини ще так відразу не важились заводити, але почали ставити панські млини, шинки, а людям забороняли варити пиво та горілку. Стали й інші податки та драчки заводити. А де народу намножилось, то й панщину потроху на них накладали. Але тоді ще до того мало де приходило. Тільки ж і на ті заходи панські, що пани їх землі присвоювали, а їх своїми підданими, кріпаками вважали, тутешні люди дуже гнівались, між ними й козаки також.

11. ПЕРШІ ВІЙНИ КОЗАКІВ З ПАНАМИ ТА ДЕРЖАВОЮ ПОЛЬСЬКОЮ

Отак стало, що пани вважали всю землю — чи в Київщині, чи за Дніпром, в теперішній Полтавщині — за свою панську, власну, або королівську, віддану їм в державу, а про селян чи козаків так міркували, що то вони сидять на їх землі й мають бути їх піддані. Але самі ті пани на Україні здебільшого не проживали, бо були то великі пани переважно, що мали по інших сторонах розкішні замки та двори, а таки й боялися жити між козаками та в сусідстві степів татарських.

Тож прислали сюди своїх ріжних слуг, підпанків, як то кажуть, або орендарів, що брали в оренду шинки, стави, ліси і потім людям докучали ріжними драчами, щоб з лихвою вернути собі те, що панам заплатили. Особливо люди нарікали на сих орендарів, що найчастіше з євреїв бували, — як у думі співається:

Як до Кумівщини* да до Хмельниччини,
Як од Хмельниччини да до Брянщини,

* Кумівщина, або Кумейщина — то війна козаків з поляками 1637 р., як була битва під Кумейками.

Як од Брянщини да й до сього дня, —
 Як у землі кралецькій добра не було:
 Як жиди-рандарі всі шляхи козацькі заорендували,
 Що на одній милі да три шинки становили:
 Становили шинки по долинах,
 Зводили щогли по високих могилах.
 Іще ж то жиди-рандарі у тому не перестали —
 На славіній Україні всі козацькі торги заорендували,
 Да брали мито-промито;
 Од возового по півзолотога,
 Од пішого пішениці по три денежки брали,
 Од неборака-старця брали кури да яйця,
 Да іще питає: “Чи нема, котик, сце цого”?
 Іще ж та жиди-рандарі у тому не перестали.
 На славіній Україні всі козацькі церкви заорендували.
 Котрому б то козаку альбо мужику дав Бог дитину появили,
 То не йди до попа благословиться,
 Да пійди до жида-рандаря, да полож шостак,
 Щоб позволив церкву одчинити,
 Тую дитину охрестити.

Тут у думі все на тих рандарів звертається, — і справді, під час усяких повстань козацьких не жалували козаки євреїв за те, що вони, як орендарі та панські прислужники, їх обдирали. Але заразом розуміли козаки й селяни, що біда не в нім, а в пані, котрий тому орендареві ті шинки, ріки, торги та дорогу орендує, каже йому людей на їх вільній, предковичній землі обдирати.

Пани тільки такого козака, що був вписаний до реєстру, вважали за вільного, — признавали, що він не має платити податків, ані панщини робити. Та й то ще суперечки були, чи може такий козак у панській маєтності сидіти, чи тільки в королівській; чи може він собі горілку та мед варити, чи мусить з панського шинку брати, та й про інші такі справи.

Але всіх тих реєстрових козаків було мало: кількасот або тисяча, дві тисячі — щонайбільше. А були десятки тисяч козаків, що до реєстру вписані не були, але козакували часами, чи й завсіди, і в походи ходили, і себе ні в чім за гірших від реєстрових не мали, і так само не хотіли ані панів, ані старост слухати, ані податків платити, ані іншого підданства знати, як і реєстрові. Було багато сімей козацьких, вдів, що їх чоловіки-козаки погинули на війні, або так помиралі. Були великі сім'ї нерозділені, з котрих хтось козакував. Були при козацьких сім'ях так звані підсусідки, що в козацькім господарстві помагали, особливо, як козак у похід ішов. Усі вони хотіли бути вільні, як козаки, і нікого, крім козацької старшини, не слухати.

Багато з тих селян, що на Україну прибувало, також у козацтво приставали, щоб бути свобідними від панів: однаково тут на пограниччі мусили вони бути людьми воєнними, бо все від татар небезпечно було. Та й усі селяни, що

сюди на Україну від панів, від панщини світами мандрували, аби на свободі жити, против татарських стріл груди свої наставляти, аби бути панами своєї праці на своїй землі, — всі вони не хотіли тут нічого чути про панські порядки. Коли починали налазити до них пани, вони кидали свої оселі й осідалися ще далі, в порожніх місцях, або разом з козаками підіймалися на панів. На козаків вони дивилися, як на свою оборону й надію, а козаки також розуміли, що в селянстві їх сила, — як селяни по їх стороні стануть, то їх ніяке військо польське не перемаже. Бо тутешні селяни були люди відважні і до військового діла привичні.

Так ото з тих причин і почалося велике ворогування, а далі й воювання між козаками та панями на Україні. Пани козаків тіснили, припасу їм на Низ не пускали, по своїх маєтностях ловили. Козаки при нагоді панські маєтності шарпали. А прийшло й до більшої війни.

Першу таку більшу війну з панями підняв в 1591 році отаман козацький Косинський. Його скривдили пани, відібравши йому маєтність, що він дістав від короля за свою службу, то він з козаками два роки ходив по Київщині та Волині та нищив панські маєтки й двори. Казали про нього, що він хотів від кримського хана і московського царя дістати поміч на Польщу й знищити панів на Україні, аби не було й духу їх. Але його вбито під Черкасами в 1593 р.

По нім інші отамани козацькі — Лобода, Шавула й Наливайко далі ще більше як два роки ходили по Україні та панів нищили й маєтки їх руйнували. Польське військо тоді воювало на Волощині, то пани мусили самі від козаків боронитись і не могли з ними ради дати. Але волоська війна скінчилась, і 1596 р. польське військо пішло на козаків.

Старшим у нім був Жолкевський, пан з Галичини, добрий войовник. Він якнайскорше поспішився, щоб заскочити козаків не приготованих, докупи не зібраних, як вони по ріжних кінцях України пробували, розбиваючи панів. Та козаки, хоч по часті, таки зібралися коло Києва, перевезлись за Дніпро й човни потопили: надіялися поляків за Дніпро не пустити. Але міщани київські, яким козаки також докучили, повитягали човни з Дніпра й польське військо перевезлося за Дніпро.

Тоді козаки пішли в найдавні, порожні ще тоді краї й стали під Лубнями на Солониці, надіючися, що поляки туди за ними не підуть. Але Жолкевський завзявся, хоч би що, а винищити козаків: або панам бути на Україні, або козакам. Він пройшов під Лубні й так заскочив козаків несподівано, що вони отаборилися на місці дуже недобрім. Обступив їх та почав день у день стріляти з гармат на козацький табір. Два тижні держалися козаки, та бачуть, що помочі до них польське військо не перепустить, а в них уже й припасу не ставало, — мусили з поляками миритись. Стало на тім, що козаки своїх ватажків полякам видадуть, зброю й скарб також, а поляки їх свobodно додому пустять. Козаки так і зробили, та тут показалася польська неправда: як козаки без зброї вийшли з табору, обпало їх польське

військо та майже всіх їх безборонних побило, порізало. А ватажків лютими карами покарали.

Потім поляки ухвалили на соймі, щоб війську козацькому більше не бути, — аби пани не мали на Україні клопоту. Але дістати козаків, що під Лубнями не були, а пішли на Низ, до Січі, польське військо не могло, і козаки далі собі там пробували. А незадовго почалася нова війна в Волощині, і полякам до неї стало треба козаків. Почали їх кликати, але козаки сказали, що підуть тоді тільки, як король відновить давні вольності й права козацькі. Їм се обіцяли, і козаки на війну пішли, а сойм ухвалив, що військо козацьке має бути наново. Було се ділом старого гетьмана Самійла Кішки, що й головою в тій війні наложив. Незадовго козаки прийшли ще до більшої сили, як перед тим, а на Україні тим часом стались такі речі, що очі всього українського народу звернулись на козаків. Досі тільки українські селяни бачили в козаках свою оборону й надію, а тепер усі, хто хотів боронити прав українського народу, до козаків почали звертатися.

12. УКРАЇНЦІ БОРОНЯТЬ СВОЄЇ ВІРИ

Що українцям під Польщею недобре було, то вже ми бачили. Люди різного стану: селяни, міщани, духовні, а навіть і пани українські, котрі свого українського народу держались, терпіли різні нещастя, і всім спільні були кривди, які діялись українській народності, її мові й вірі. Кривди вірі були особливо дошкульні. В тих часах не розуміли так добре, як тепер, що можуть бути різні віри в народі: можуть бути українці православні, католики, уніяти, штундисти, різної віри, а всі одного народу, і свій народ будуть любити й для нього всього доброго старатись. Тоді так міркували: хто руської, православної віри, — той русин, українець, а хто польської — католицької, той поляк. Тому справи віри кожному народові вважались найбільше спільними, і ті кривди, які українському народові діялися в його православної віри, ті найбільше всім докучали, всім станам українського народу були спільні, і на них всі українські люди озивались.

Вже було сказано, що пани й королі польські, слухаючися своїх духовних католицьких, мали собі за обов'язок віру католицьку ширити, а православну тіснити, аби православні приставали на католицьку віру. Спочатку думали вони навіть зовсім православну віру знести, та що православні за свою віру дуже держалися, то королі побоялися так дуже їх зачіпати. Тоді надумали “унію”, себто злуку, з'єднання православної віри з католицькою. Богослуження, церкви, обряди — все щоб зіставалось на зверх так, як було, а тільки щоб православні слухались папи, а в чім різняться сама віра, в тім вірили, як католицька церква учить (що Дух Святий ісходить від Отця і Сина, — не Отця тільки, — що всі душі померших пробують по смерті в чистилищі і там кару за гріхи відбувають, і інше децю таке).

Справа ся була давня: я казав, що ще за короля Данила була на Україні мова про унію, і пізніше не раз про се говорено, тільки владики не хотіли на ту унію приставати: боялись, що народ їх покине. Але в р. 1590 і пізніших знайшлося між православними владиками чимало таких, що на унію пристали, а через що, зараз побачимо.

Були в тих часах між духовними, та й взагалі в церковних ділах великі не-порядки, не тільки у нас на Україні, а й по інших краях: в Польщі, в Німеччині, Франції, Англії, — у католиків ще гірше, ніж у православних. Починаючи від простих священників і монахів, аж до найвищих владик і самих пап, духовні покинули побожне життя, журились більше тим, щоб багато грошей зібрати та жити розкішно. Люди через те перестали духовних слухати, від католицької церкви почали відпадати, стали думати, щоб якось самим по Євангелію жити. Майже вся Німеччина, Англія, Швеція відпали від католицької церкви й окремо від папи й католицької церкви позаводили собі свої церкви.

У нас на Україні люди також шукали способу на поправу православної церкви, бачучи, який непорядок іде від самих духовних, і ще більше — від короля та польських панів, що мішалися в православні церковні справи та настановляли священників і владик зовсім нікчемних. Почали до того братися б р а т с т в а.

Ті братства закладалися по різних містах між міщанами для помочі бідним і для побожного життя. Хто вписувавсь до братства, складав до братської скриньки невеличку вкладку на церкву, на бідних. В свята братчики сходились на братські розмови, помагали убогим, а умерших братчиків ховали всім братством. Мали часто в своїм нагляді й опіці православні церкви, і тепер думали над тим, як би поправити порядок в православної церкві.

Найпершим способом до того вважали друкарні, друкували книги, ви-шукували учених людей, заводили школи. Також духовенство і самих владик напоминали, аби був в церкві порядок, аби на священників і єпископів ставили людей чесних і розумних, не уживали церковних маєтків на свої розкоші, але обертали на церкву, на школи, на бідних.

Найбільше й найславніше братство в тім часі було львівське: воно мало друкарню, заложило гарну школу, де вчило слов'янської й грецької мови. Але львівський православний владика дуже не любив сього братства, бо воно не тільки що не слухалось його, але ще й докоряло йому за непорядки. І він перший надумав перейти на унію, щоб не мати клопоту з братством.

Православні владики тодішні були здебільшого люди, що йшли в ченці й на владичтва не ради Ісуса, а ради хліба куса, як то кажуть: аби з церковних грошей жити розкішно та багато. Заходи братств коло церковного порядку більше їх гнівали, як тішили. Не досить було біди від поляків, мовляли, а тут іще від своїх: міщани-братчики, шевці та кожем'яки, як їх владики прозивали, хочуть ними командувати, в церковних справах їм розказувати. А патріарх константинопольський, старший над українською церквою, замість щоб за владиками обстати, ще й собі руку братчиків тягне, їх заходи похваляє.

Давніше патріарх до справи української церкви не мішавсь, і митрополит з владиками правили зовсім по своїй волі. А тепер патріарх приїхав на Україну й почав робити порядки: митрополита скинув, деяких владик насварив і також загрозив, що скине, а з братствами тримав. А що не знав справ тутешніх, то часом дещо і невпопад зробив, і владик роздражнив до решти.

А король, пани, урядники польські — всі тоді докучали владикам, — чи то навмисно, щоб змусити їх до унії, чи тому, що звикли зневажати православну віру. Католицька церква тоді вже встигла поправитися в Польщі, і католицькі священники та єзуїти-монахи католицькі, що старались усякими способами скріпити силу католицької церкви, багато православних переманювали на католицьку віру. Прихиляли й панів, які ще між українцями полишались, намовляли на унію й православних владик. Король обіщовав, що владики тоді будуть мати таку ж честь і силу, як владики (біскупы) католицькі, а ніхто не буде мати до них права, а братствам король накаже, аби у всім були своїм владикам послушні.

Майже всі владики православні на се злякомились, щоб спекатись патріарха та братств, і списали постанову, щоб їм папі піддатись та на унію пристати. Та коли довідались про се православні, то братства, а за ними й православні пани, духовні і всякого стану люди підняли голосний крик. Заявляли, що вони унії не хочуть, що то владики роблять самовільно, а не мають на те права самі, без собору православних, і що православні їх за владик більше не хочуть уважати. З панів особливо Константин Острозький (молодший) додавав відваги православним, заохочуючи їх, аби унії не приймали: обіцяв і оружною рукою боронити православної віри.

Деякі з владик, настрашившись тим, відкинулися від унії, інші ж знову, покладаючись на поміч короля та панів польських, далі стояли при унії. В 1596 р. зложений був собор в Бересті, і тут ті владики, що пристали до католиків, проголосили унію. Але інші, разом з православними панами, священниками й депутатами з різних країв і від самого патріарха заявили, що унії не приймають. А тих владик, що унію прийняли, патріарші послы засудили, що вони не мають бути більше владиками.

Так розділились владики на уніятів і православних. Уніятів спочатку ніхто не хотів слухати: православні хотіли їх покидати. Але король обстав за уніятами, скинути їх не дозволив. Навпаки — велів священникам і людям слухати тих владик-уніятів, а непослушних їм священників сказав скидати. Братські церкви за непослух казав замикати, а як опорожнялось якесь місце владиче або архимандриче, то ті місця давав самим уніятам. І так незадовога всі старші місця були зайняті уніятами, а як вмерли сі владики, що зістались при православних, то православні лишилися зовсім без владик.

13. КОЗАКИ БОРОНЯТЬ ВІРУ І ПРАВА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

В Польській державі пани здавна взяли велику силу: тільки вони державою правили і тільки пани-шляхта в ній право мали, а прості люди нічого не значили. Тому й братства наші доти силу мали, доти могли противитись владикам-уніятам, всякому начальству й самому королеві, поки з ними разом стояли й боронили їх українські пани, — які ще держалися свого народу й своєї віри. Так само й духовенство — священики, ченці доти противились унії, поки у православних панів мали поміч та оборону. На соймах православні пани раз-у-раз виступали проти унії й не давали королеві до решти придушити православну віру.

Але в тих часах, як настала унія, зводилося до решти те українське панство. Лакомилось на панування польське, на ту честь та вигоду, яку польщина могла дати, та й польщилося саме. Вчилися в польських, особливо єзуїтських школах, женилися з польками, приймали мову польську й віру католицьку, ставали поляками та разом із ними насідали на український нарід. Або ще й гірше — бо нема гіршого ворога, як перевертень, перекінчик, що свого віддурався.

Не минуло й п'ятдесяти літ по тім, як Волинь та Київщина прилучені були до Польщі, а в них уже не лишилось ані трохи можливого українського панства, яке б хотіло та могло боронити український нарід. Хіба полишилися якісь дрібні панки-шляхта, що між можними панами так само сили не мали.

Були тоді в великій тривозі всі, кому близьке було добро України. Особливо їх тривожила справа православної віри, за яку боролися вони як за перший знак української народності. Повмирили остатні православні владики, не було кому святити навіть попів. Уніїти все в більшу смілість приходили й усе більше людей до них приставало, навіть з учених духовних. Не було ані перед тим, ані потім короля, який би так слухався католицьких ксьондзів та єзуїтів та старався так викорінити православну віру, як тодішній польський король Жигимонт III. Всякі насильства над православними позволяв робити, церкви православні запечатувати й відбирати, духовних арештувати, — бо, мовляв, мусять бути послушні своїм законним владикам уніятам.

Православні українці шукали помочі у заграничних православних володарів: у волоських воєвод, у московських царів, — але ті лише грошима могли їм допомогти. Одинокa сила, яка ще була на Україні, — се була козаччина. Тому православні братства, духовні, міщани, пани-недобитки, починають кінцем кінцем звертатись до козаків у всяких українських справах, чи що до віри, чи що до іншого.

Перед тим козаки боронили тільки своїх козацьких прав, та почасти селянства тамошнього, що за ними тягло. Тепер стають вони оборонцями цілого українського, — або як тоді ще казали — руського народу. А що тоді

найважливішою національною, всенародною справою вважалась оборона православної віри, що була, як я сказав, мовби знаком української народності супроти польської, то козаки дуже завзято боронять православну віру від уніятів.

Коли, приміром, до Києва приїхав уніятський протопоп та став відбирати від православних церкви та запечатувати, тодішній отаман козацький прислав козаків сказати йому, аби того не робив, бо заб'ють його, “як пса”. Той не послухавсь, і козаки його справді утопили в Дніпрі й церкви православним вернули. Тому-то унія скрізь брала гору над православними, а до Київщини уніяти навіть заглянути не сміли, боячися козаків.

Через те Київ стає головним огнищем українського церковного життя. Львівські братчики тоді вже ледве могли себе оборонити, зате в Києві саме закладається братство, школа, друкарня, а гетьман тодішній — Петро Сагайдачний бере братчиків в свою опіку: з усім військом козацьким він вписався до київського братства.

Найбільшу ж поміч він зробив православній церкві тим, що як у 1620 р. переїздив через Київ єрусалимський патріарх, Сагайдачний з духовними київськими попросили його, аби поставив їм митрополита й владик на місця умерших, або тих, що на унію перейшли. Патріарх се й зробив, під охороною козацького війська, і так відновлена була православна церква. Боячися козаків, король не важився чіпати тих православних владик. Кілька літ сиділи вони в Києві під охороною козацького війська, аж по смерті того короля Жигимонта від нового короля Володислава козацькі послі й інші українські депутати вимогли те, що він признав ту православну церкву за законну й визначив, де ті православні владика мали пробувати.

Та Київ зістається і потім, під козацькою охороною, столицею українського життя. Багато в тім часі зробив для нього новий митрополит Петро Могила. Давнішу братську школу він побільшив, помножив учителями, посилав на науку в чужі краї православних ченців, аби вони могли бути ученими людьми, учителями, письменниками. Школа ся пізніше звалася Могилянською академією, на пам'ять трудів Могилиних; вона єсть і досі в Києві, тільки тепер там учаться на попів, ченців та на архиєреїв, а тоді училися в ній всякого стану люди. Була вона на ті часи як університет, і студентів в ній було більше тисячі, з них виходили потім і духовні, і світські, навіть воєнні люди.

Українці мали тепер школу, не гіршу від польських; з неї виходили письменні й учені люди на всю Україну. Також друкувалося в Києві багато книжок — на цілу Україну. Окрім книг церковних виходили тут різні книжки в оборону православної віри против католиків і уніятів. В 1674 р. була надрукована тут і перша історія України — називалася “Синопис”. Правда, в ній українська історія була помішана з московською, а багато дечого зовсім бракувало, але, за браком кращої, її потім багато разів передруковували.

Перший раз, по багатьох літах, відколи впала Українська держава, дух вступив в український народ. Почув він свою силу, — що може чогось доби-

тись і свого оборонити. Почув, що єсть він на світі, почули свою одність ріжні землі українські і ріжні стани української людності. А на переді українського народу, як його щит і меч, як його оборона, стояла тепер козаччина.

14. КОЗАЦЬКІ ВІЙНИ ПЕРЕД ХМЕЛЬНИЧЧИНОЮ

Ніколи перед тим козаки не мали такої сили й слави, як за Сагайдачного. Правительство польське зайняте було війною в Московщині (в тім часі Польща замало не знищила Московської держави). В тій війні були йому потрібні козаки, й за те дозволяло воно їм на Україні робити, що хочуть. Або не так дозволяло, як не боронило. Україна кївська й задніпряньська була в козацьких руках, були вони тут хозьями, і пани польські, на них оглядаючись, не важились і селян тіснити в сусідстві козаків.

Тому й селянство тутешнє було далеко свобідніше та достатніше, ніж на Волині та в Галичині, не дуже то дозволяло панам над собою коверзувати й на кожний поклик готове було разом з козаками на панів повстати. Але поки Польща давала козакам у всім свободу, до того не приходило.

Козаки тоді найбільше ходили на турецькі землі Чорним морем, аж до Константинополя та Синопа (на Малоазійськїм побережжі). В 1614 р. знищили вони Синоп, попалили арсенал, де зберігалися всякі військові й корабельні запаси, й наробили туркам шкоди на яких 40 мільйонів. На другий рік на 80 човнах напали на околиці Константинополя, султанської столиці. Попалили кораблі, які там при березі стояли, знищили передмістя й пішли собі. Турецькі кораблі погнались за ними, наздогнали їх коло Дунаю, але козаки їх не злякались: кинулись на турецькі кораблі, порубали й забрали в неволю турків, що були на тих кораблях, а самі кораблі привели під турецьку кріпость Очаків (стояла на усті Дніпра), і тут, на очах турків, їх спалили. І інші такі походи робили.

Турецький султан дуже гнівався за се; грозивсь королеві Польщу зруйнувати, як не зроблять з козаками порядку: наслав татар на Україну. Нарешті в 1620 р. вислав своє військо на Польщу. Козаки гнівались тоді на Польщу й не помогли їй. Жолкевський пішов з самим польським військом против турецького, але турки його погромили, й самого Жолкевського в битві убито.

По тім турецьке військо пішло назад, але на другий рік пішов на Польщу сам султан з іще більшим військом. Великий страх напав на поляків, думали, що вже їм кінець прийшов. Просили Сагайдачного, аби доконче їм поміг з козаками. Не одно тоді мусив обіцяти король Жигимонт козацьким послам, — між іншим і те, що новопоставлених у Києві митрополита та владик не буде чіпати і не боронитиме їм правити православною церквою. Тоді Сагайдачний пішов помагати польському війську.

Військо польське стояло за Дністром, в теперішній Бессарабії під Хотином, містом турецьким. Султан прийшов на них з величезним військом, але козаки з поляками не дались йому; особливо козаки при тім просто чуда

робили. Султан помирився з поляками й пішов назад. Всі в Польщі признавали, що тільки завдяки козакам Польща увільнилась від небезпеки, — що Сагайдачний спас поляків від останньої біди.

Але Сагайдачний вмер по кількох місяцях, ранений у тій війні з турками. Поляки стали забувати свою вдячність до козаків, а нарікати на клопоти, які через козаків мають. Турків вони тепер не боялись, як їх козаки приборкали. Війна московська скінчилась теж. Тим часом пани з України скаржились на козаків, що через них не можуть хазяйнувати — бо селяни їх не слухають. Правительство польське почало знову жадати по-давньому, щоб козаків не було більше понад те, що в реєстр вписано, а інші щоб своїм панам були послухні, щоб козаки по панських маєтностях не проживали, турків і татар не зачіпали, і таке інше. Козаки не слухались, і 1625 р. прийшло до війни.

Польське військо, як за Жолкевського, поспішилося скорим маршем на козаків, доки вони ще не постягались. Були битви коло Крилова і Курукова, на границі теперішньої Київської губернії з Херсонською; з обох боків багато погинуло людей, і потім почались переговори. Козаки згодились, аби їх не було більше понад 6 тисяч, і обіцяли на чужі землі не ходити.

Надіялись вони, що зачнеться незадовго нова війна у Польщі з Швецією, й Польща сама буде якнайбільше козаків потребувати, а ті умови в непам'ять підуть. Так воно й справді сталось, і козаки знов робили на Україні, що хотіли. По війні шведській пробували поляки козаків приборкати, але в тій війні (1630) полякам пощастило ще менше, як у попередній. Про сю війну оповідали потім, що як козаки з поляками стояли під Переяславом, то Тарас — гетьман козацький — вночі поляків побив (Тарасова ніч зветься):

Лягло сонце за горою, зірки засіяли,
А козаки, як та хмара, ляхів обступали.
Як став місяць серед неба, ревнула гармата:
Прокинулись ляшки-панки — нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки та й не повставали;
Зійшло сонце, ляшки-панки покотом лежали.

(Шевченко. "Тарасова ніч").

Скоро по тім умер старий король Жигимонт, завзятий ворог православної віри і козацтва, взагалі всього українського. Його син і наступник Володислав, навпаки, старавсь задоволити православних, щоб прихилити до себе і православне громадянство, і козачину. Мав в планах великі війни і для того хотів мати козаків за собою. Але пани польські хотіли спокою для господарства і не хотіли війни і податків для неї.

Вони гасили всі війни, які виникали, пильнували короля і козаків, аби не давали приводу до війни. Щоб козаки не ходили на море, поставлено коло Кодацького порога на Дніпрі кріпость Кодак, і так не пускали людей на Запорожжя і на степові промисли. Отак козаки сподівались при новім

королі поширення вольностей, а опинилися в тісноті, якої ще досі не знали! Зав'язалась війна з шведами, козаків покликано на Балтійське море воювати з шведською фльотою. Покладаючися на сю війну — що польське військо буде там зайняте, козаки під проводом Сулими знищили Кодак (1635). Але польські пани загасили війну з шведами, і польське військо могло вдарити на козаків. Сього не хотілося реєстровим козакам. А ще до того польські комісари сипнули грошима між старшину, щоб намовляла реєстровців відступити від Сулими. Сулиму з товаришами видано і скарано смертю.

Але невдоволення між козаками з того тільки збільшилось і війна таки розгорілась, два роки по тім. Панам тоді удалось загасити всі війни, і польське військо поставлено по квартирах на Україні, для порядку ніби. Та від тих польських вояків завсіди тільки непорядки виходили, бо наприкрядлись людям, забирали від них всячину, зневажали. Піднялось повстання. Зачав його гетьман Павлюк, скликаючи всіх “благочестивих” (так православних звали), аби повставали на поляків. Сила народу тоді повстала, — приставали до козаків, побивали панів та панське військо по квартирах.

Повстання було велике, але війна того року не пощастила козакам; їх побито під Кумейками, і Потоцький, що командував польським військом, почав вішати та голови стинати всім, хто до повстання ходив (1637).

На весну, одначе, повстання прокинулось ще сильніше. Почав його гетьман Острянин. Спочатку побив він поляків, але, погнавшись за ними, задалеко загнався, не діждавши війська, що надходило до нього з ріжних боків. Поляки побили ті ватаги під Лубнями, а потім під Жовнином погромили й самого Острянина. Тоді Острянин кинув військо, пішов з частиною козаків за московську границю й оселився слободами під Чугуєвом. А в війську козацьким узяв провід Дмитро Гуня, славний войовник. Він військо козацьке відвів над Дніпро, на устя Сули, і тут в таким гарнім місці табором став і так добре се місце укріпив, що поляки ніяк не могли козакам нічого зробити. Шість тижнів боронились тут козаки, і силу побили польського війська. Та підрізало Гуню се, що поляки заступили дорогу й погромили військо, що з Запорожжя до Гуні йшло з поживою та військовим запасом. Як се сталось, Гуня мусив піддатися, бо вже козаки не мали що їсти, ані чим стріляти — тільки на ту поміч покладали надію.

Поляки дуже розгнівались на козаків за ті дві війни: де могли, не жалували, — чи силою, чи підступом нищили, рубали. Тепер же сподівались задавити їх до останку. Зовсім знести козацьке військо, як у 1596 р. були ухвалили, поляки тепер уже не хотіли: переконались, що без нього не обійдуться. Але хотіли в руках його держати.

Всю вищу старшину над козаками від себе понастановляли. Реєстр списали і всіх, хто до того реєстру не попав, з козацтва виключили; повписували ріжних своїх повірників, а кому не вірили — в реєстр не вписали. Знов роз-

ложили польське військо по Україні — аби козаків пильнувало. Відбудували наново Кодак на Дніпрі і залогу з реєстрових на Запорозжжі поставили, — аби в степах не піднялась ніяка своєволя козацька. І здавалося, справді придушили козаччину, а з нею й цілу Україну.

15. ХМЕЛЬНИЧЧИНА

В такій неволі прожила Україна без малого десять літ. Пани пильнували, щоб король ніякої війни не починав. Польща ні з ким війни не мала, козаків не потребувала, і польське військо могло стеретти панського спокою на Україні. Король Володислав хотів війну з турками почати і козаків до того взяти, — навіть з їх старшими накладав і листи їм дав, аби човни собі будували та на море йшли, аби з того війна з турком зачалась. Але старшина знала, що того пани не хочуть, затаїла листи і не рушила козаків, аби з того їй біди не вийшло.

Аж тепер настав добрий час для панів. Козакам по панських маєтностях не вільно було пробувати, могли тепер пани господарити, як хотіли. Множились села й хутори в їх маєтках, збільшалось число їх “підданих”, заводили вони двори й фільварки, накладали на селян різні оплати та ладилися завести й панщину, в самій глибокій, козацькій Україні.

Але тільки до часу те все держалось. Україна угиналась під тяжким ярмом, але тільки часу чекала, аби його скинути. Селяни були невдоволені на панів, на їх вимисли. Козаки “випищики”, себто виключені з реєстру, тільки чекали хвилі, щоб скинути з себе підданство. Реєстрові були сердиті на польську старшину, що їх за слуг своїх мала, зневажала, а грошей заслужених що не платила. Духовні й міщани відказували на кривди, що діялись від уніятів і католиків православної віри і вкраїнським людям. І все чекало тільки іскри, аби відразу спалахнути ясным огнем.

І тоді, каже старий літописець український, серед різних кривд, які українським людям робилися, “натрапили на чоловіка одного, у которого відібрали пасіку, а та пасіка наробила лиха на всю Польщу”. А був тим чоловіком сотник козацький чигиринський Зиновій-Богдан Хмельницький.

Був він чоловік заможний, досить учений, в війську козацьким заслужений; в пізнішій показав він себе як надзвичайний воєвник і правитель та великого хисту і вдачі чоловік. Після повстання Павлюка настановлено його військовим писарем; по повстанні 1638 р., як козаки не могли вищих урядів займати, настановлено його сотником чигиринським. Та не злюбив його підстароста чигиринський!

Намовив старосту, щоб відібрав від Хмельницького його батьківщину — хутір Суботів, бо він батькові Хмельницького попереднім старостою був даний не на віки, а тільки “до ласки”. І відібрано йому той хутір, та ще як! Наслали людей, як самого Хмельницького не було дома, — поїхав десь у козацькій справі, — знищили майно Хмельницького, а хлопця, сина його, так канчуками вибили, що він з того вмер.

Хмельницький став своїх кривд доходити, та його оскаржено як бунтівника, всаджено до в'язниці, і навіть свого життя він був непевний. Тоді, як пушено його з арешту, удався він на Низ. Як старий козак, знав він там усі входи і виходи і став збирати всіх, хто був з польського панування невдоволений, аби кривд своїх доходити. Було се зимою з 1647 року на 1648.

Зібравши людей, Хмельницький опанував Січ — залага з реєстровців, що стояла тут, пристала до нього. Взявши в руки Запорожжя, повів він переговори з ханом кримським, щоб прихилити його до помочі козакам на поляків. Хан тоді був недобрий на поляків, бо довгий час грошей йому не давали, до того в Криму була розруха, був голод, і татарам хотілось війною пожитись. Тому хан обіцяв Хмельницькому, що пошле йому в поміч перекопського мурзу Тугай-бея з великим військом. Велика се річ була для козаків; не раз уже й перед Хмельницьким різні гетьмани козацькі старалися дістати поміч від татар на поляків, та се їм не вдавалось, а Хмельницькому вдалося.

Коли висланці Хмельницького понесли про се вісті по Україні між людей, що реєстровці пристали до Хмельницького і хан йому помагає, почався великий рух між людьми. Старший над військом польським (гетьман коронний називався) Потоцький, прочувши про се, почав ладитись і собі до походу. Наперед вислав на Хмельницького свого сина Стефана з польським військом і козаками, решту реєстрових козаків з драгунами виправив Дніпром човнами, а сам з своїм помічником (гетьманом польним) збирав головне військо і з ним поволі посувався на полудне, чекаючи вістей від сина.

Тим часом син його попавсь у велику біду. Надіючись на свої сили, йшов він не питаючись. А тим часом Хмельницький обступив його несподівано з своїм військом і татарами на Жовтих Водах. Козаки реєстрові, що в тім війську були, прилучились до Хмельницького, а й ті, що Дніпром плили, — реєстрові та драгуни, також з українців набрані, теж до Хмельницького пристали. Побачивши се, став Стефан Потоцький відступати. Але Хмельницький з усім військом обпав його і погромив так, що сливе ніхто цілий не вийшов.

Потім Хмельницький пішов на головне польське військо. Воно, не маючи вістей від переднього полку, теж почало відступати, але під Корсунем ударив на нього Хмельницький, загнав у засідку й погромив також до решти. Обоз, гармату, все забрали козаки. З цілого війська ледве кількасот утекло, та й то головно джури та слуги панські. Потоцький і Каліновський — обидва в руки козацькі попали, — Хмельницький віддав їх татарам. Як у думі співається:

Тоді козаки ляхів доганяли,
Пана Потоцького піймали, як барана, і зв'язали
Та перед Хмельницького гетьмана примчали;
“Гей, пане Потоцький, чом у тебе й досі розум жіноцький!
Не вмів ти еси в Кам'янці-Подільській пробувати,
Печеного поросяти, куриці з перцем та з шафраном уживати,
А тепер зумієш ти з нами козаками воювати,

Житньої соломахи з туслуком* уплітати,
 Хіба вельо тебе до рук кримському хану дати.
 Щоб навчили тебе кримські нагаї сирої кобилини жувати”.

Ще такого не було на Україні. Не тільки все українське панство, а й ціла Польща зісталась без війська й оборони. Якби козаки схотіли, могли б за кілька днів безпечно бути в Кракові чи Варшаві. Але Хмельницький тоді не мав у гадці нищити Польщу. По побіді корсунській пройшов до Білої Церкви й став тут табором. Навколо Україна, як море, хвилювалась. Підіймалось селянство, збрійлось, побивало або проганяло панів та жидів-орендарів, нищило панські двори та католицькі костели, що за той час пани побудували на Україні. Тікали пани куди видно, аж над саму Віслу, — як у пісні співається:

Зависли ляшки, зависли,
 Як чорна хмара, на Віслі, —

збіглися туди з усіх країв. Інші знову, в кім дух український жив, до війська козацького приставали. За короткий час не стало духа панського та польського на Україні тій, що ближче Дніпра, а люди українські співали:

Та немає лучче, та немає краще,
 Як у нас на Україні!
 Та немає ляха, та немає пана —
 Не буде зміни!

Або останні слова ще й трохи інакше співалися:

Та немає ляха, та немає жида,
 Не буде унії.

16. УКРАЇНА ВІДРИВАЄТЬСЯ ВІД ПОЛЬЩИ

Хмельницький і його товариші, розпочинаючи повстання, не мали іншої думки, як тільки те, щоб вернути вольності козацькі й порядки з-перед повстань 1637—1638 рр. та прикоротити панування польського панства на Україні. При тім вони були певні, що й король сам хотів би допомогти козакам, та не може через панів — отже, треба панам трохи нагнати холоду.

Тому по своїх побідах Хмельницький думає, що, може, й досить буде їм сеї науки. Розписав листи до ріжної польської старшини, де виправдувався з свого повстання, а до короля вислав послів, щоб козакам вернули їх давні вольності, виплатили незаплачену плату та побільшили реєстр до 12 тисяч (стільки сам король хотів побільшити для війни з турками). Просив, отже, небагато, та сподівався, що по тих побідах козаки на Україні будуть панами, як за Сагайдачного, і ніхто їм того реєстру чи інших постанов не буде пильнувати.

Але саме під той час умер король Володислав, а пани, зібравшись вибирати короля, одним разом казали козакам чекати з своїми справами до нового короля, а другим разом ухвляли зібрати військо на козаків. До того

* Сіль, у воді розпушена, щоб рибу солити.

ще впав тоді між повстанців кн. Ярема Вишневецький, великий ворог козаків, що знищили йому його задніпрянські маєтки (Прилуччину та Лубенщину). Почав на Брацлавщині битися з повстанцями, зачепився з славним ватажком Кривоносом (Перебийносом), що про нього пісня споминає:

Гей не дивуйте, добрії люди,
Що на Україні повстало —
Що за Дашевим, під Сорокою
Множество ляхів пропало.
Перебийніс водить немного,
Сімсот козаків з собою.
Рубає мечем голови з плечей,
А решту топить водою.

Козаччину се дуже роздражнило. Хмельницький був з-під Білої Церкви відійшов до Чигрина, покладаючись на польські запевнення, що тепер козацька справа буде поладжена. Тепер він знову рушив на козацьке пограниччя, а далі — на Волинь, де польські пани збирали против нього сили.

Польське військо напало на нього під Пилявцями. Воно було велике, але нездале. В першій же серйозній битві поляки стільки потратили свого війська, що постановили відступити. Але поки ладились до того відступлення, вночі напав на польське військо великий страх: пішла поголоска, що старші з війська потайки тікають, і всі пустились навтьоки куди видко. Бігли без пам'яті, лишивши козакам пребагатий табір. Військо було зложене з панів-шляхти, а вибирались пани на той похід, як на весілля, а не на війну: везли з собою дорожні убори, дорогу посуду і всяку всячину. І все те дісталось козакам.

Польща знову зісталась без війська й оборони, але Хмельницький все ще хотів з нею не битись, а миритись — по-доброму справу кінчити. Він пройшов з військом в Галичину, де люди також піднялись на панів, потім у Холмщину, під Замостя, і тут чекав вибору нового короля. Подавав і свій голос за брата покійного короля Володислава Яна-Казимира, й справді його поляки вибрали, сподіваючись, що тим скорше прийдуть до згоди з Хмельницьким.

Ян-Казимир по своїм виборі написав до Хмельницького, щоб він на Україну вертався, а він, король, до нього висилає послів, що всі потреби козацькі задовольнять. Одержавши сей лист, Хмельницький казав стріляти з гармат на знак радості й військо своє завернув на Україну. Було се під зиму 1648 р., в місяці падолисті.

Скінчивши таким чином війну, Хмельницький поїхав до Києва, де його всі з великою радістю й честю вітали як освободителя України, називаючи новим Мойсеєм: як Мойсей ізраїльський народ увільнив з неволі єгипетської, так Хмельницький увільнив Україну з неволі лядської, — казали на Україні. В Києві окружили його люди найбільш учені, досвідні та найбільше українству вірні й прихильні. Серед них здавна була така думка, що українцям з Польщею нічого робить, треба зв'язатися з Туреччиною або з Москвою, та

відбитися від поляків і зробити Україну вільним краєм, окремою державою. Розмовляючи з тими людьми, та з патріархом єрусалимським, що там тоді пробував, і Хмельницький став інакшими очима дивитися на справу.

Досі він мав перед очима козацькі потреби, тепер зрозумів, що се справа дрібна, треба брати ширше. Треба думати про увільнення від Польщі всього українського народу, щоб міг він жити свobodно і сам собою правити під охороною козацького війська. “Доказав я, чого не думав, тепер докажу, що надумав, — казав Хмельницький: — виб’ю з лядської неволі увесь наш народ руський (себто український). Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру (знаємо, що в тім часі православна віра вважалася за знак української народності). Поможі мені в тім вся чернь (простий народ), аж по Люблін, по Краків, та, що не відступає нашої віри, і я її не відступлю, бо то права рука наша!”

В лютім (февралі) 1649 р. приїхали королівські послы, привезли Хмельницькому клейноти від короля й хотіли з ним умовлятися, які порядки між козаками мають бути. Але для Хмельницького тепер се вже була дрібна річ, коли він хотів зовсім увільнити Україну від польських панів, щоб вона й далі зісталась самостійною, окремою державою, якою стала з попереднього року, як поляків погромлено. Він не хотів і умовлятися з тими послами, відіслав їх ні з чим; сказав, що буде війна. Натомість вислав послів до інших держав: до Туреччини, Московщини, Угорщини, Молдови, намовляючи воювати Польщу разом з українцями.

Війна почалася під літо — війна велика, найважніша, яка коли-небудь досі підіймалась на Україні. І з української, і з польської сторони розуміли, що се буде боротьба на життя і на смерть, буде рішатись доля України й Польщі. На Україні наддніпрянській все, що здужало, йшло в козаки. В поміч Хмельницькому вибрався сам хан з усею ордою, сподіваючись великої здобичі по торішніх побідах Хмельницького. В Польщі король зібрав полки, які міг, і теж сам пустивсь їх вести на козаків.

Але король був до війни нездалий, а Хмельницький — великий войовник. Іще король полків не зібрав, а Хмельницький уже обступив польське передове військо під Збаражем, на границі Волині й Галичини, й притис його так, що воно гвалтом до короля почало кричати, аби йшов виручати. Король мусив іти на поміч, хоч не мав іще з собою усього шляхетського війська. Але Хмельницький, довідавшись про се, лишив частину війська під Збаражем, а сам з татарами непомітно, серед мряки й дощу, зайшов королеві дорогу коло Зборова. Обступив його військо і почав битву. Королеві з рештою війська не було виходу. Та зрадив Хмельницького хан. Король послав до нього своїх людей та почав умовляти, аби відступився від Хмельницького. Обіцяв великі гроші, позволив ханові забрати скільки схоче в неволю людей з України, і хан пристав на се. Добив з ним король торгу: заплатив йому за згоду золотом і кров’ю українською.

Став хан Хмельницькому тоді вже від себе казати, аби помирився з королем, а інакше татари злучаться з королем на козаків. Гірко було Хмельницькому і козакам, а нічого робити. Мусили миритися з королем. Списали йому свої пункти, щоб було за військом козацьким те, чим воно зараз володіє, і вірі православній щоб не було утиску, а унія щоб була скасована, — так поляки, маючи за собою хана, і на се не приставали. Мусило військо спускати і з тих невеликих жадань.

Списали таку умову, названу Зборівським трактатом. Козаків має бути 40 тисяч, можуть вони мешкати, де хочуть, у воєводствах Київським, Брацлавським і Чернігівським (землях побозьких і наддніпрянських), а військо польське в ті землі входити не має; начальство в тих землях має бути з православних (українців); кривди православної віри мають бути заспокоєні; хто в козацькій реєстр не вписаний, має бути своїм панам послушний, і в усім іншим лишалися старі польські порядки.

Засмучений вертався Хмельницький з старшиною на Україну. Навіть оповістити того, на чім погодились з королем, не важились. Особливо був великий гнів за того невільника, що дозволено татарам. На Україні не знали, що то королеве діло, і Хмельницький тільки з біди на те позволив. Думали, що то він дав дозвіл татарам на Україні брати невільника, і за се його кляли. Таку пісню зложили:

Бодай тебе, Хмельниченьку, перва куля не минула,
Що велів орді брати дівки й молодиці!
Парубки йдуть гукаючи, а дівчата співаючи,
А молоді молодиці старого Хмеля проклинають...
Бодай тебе, Хмельниченьку, перва куля не минула.

Не знали люди правди. Як то в думі співається:

Бог святий знає, Бог святий і відає,
Що Хмельницький думає-гадає.
Тоді ж то не могли знати ні сотники, ні полковники,
Ні джури козацькії, ні мужі громадськії,
Що наш пан гетьман Хмельницький
Батьо Зинов Богдану чигиринський
У городі, у Чигирині задумав вже й загадав.

17. УКРАЇНА ОБ'ЄДНУЄТЬСЯ З МОСКОВЩИНОЮ

З того, що діялось на Україні по Зборівським трактаті, Хмельницький ясно побачив, що люди українські таки ніяк уже не пристануть на те, щоб Польща над ними панувала, і йому, Хмельницькому, й старшині за се кінець зробили б. Тому й не оповіщав людей, на чім згода стала, а всякими способами протягав її здійснення. Козацьких військ не виводив звідти, звідки їм “трактат” казав; польських панів до їх маєтків на Вкраїну не пускав, і польського війська також.

Знав і те також, що й польські пани не хочуть Зборівської умови сповняти, — мовляв, у ній забагато козакам і Україні попущено. Тому далі шукав помочі на Польщу по інших державах, сподіваючись скорої війни, і доконче хотів відірватися від Польщі.

Справді, вже на другий рік (1650) заносилось на нову війну з поляками. Але що хан тримався Польщі й не хотів козакам помагати, то вийшла натовість війна з Волощиною (Молдовою), котру Хмельницький немилосердно погромив за хистку й невірну політику її воєводи.

Тільки за рік пізніше Хмельницький перетягнув до себе хана і почав війну з Польщею. Та хан і вдруге зрадив Хмельницького, під Берестечком, і знову Хмельницький мусив з королем миритись. Се звався Білоцерківський трактат, він був подібний до попереднього, тільки для України ще гірший. Сповняти його Хмельницький не хотів, і в 1652 р. зачав нову війну. І сим разом татарська орда почала з королем накладати. Але Хмельницький уже не схотів укладати з королем трактатів ніяких.

Досі він не мав іншої помочі, як тільки від татар, — та й то більше біди від них було, як помочі. Тепер же прийшла до нього звістка, що московський цар намірився з Хмельницьким Польщу воювати, — тому Хмельницький не хотів більше миритися з Польщею. Москву на Польщу намовляв він вже від самого початку війни. Московському цареві і хотілось, і боявся він з Польщею зачинати. Хотілось — бо сподівався від Польщі щось здобути. Давні московські царі були з київського княжого роду, й вони все думали про те, як би забрати ті українські та білоруські землі, що за давніх часів належали до київських князів. До того ж Польща недавно, за короля Жигимонта, багато краю забрала від Москви, і се Москві хотілося теж назад вернути. Але й боялася вона тої війни.

При тім же Хмельницький хотів тільки помочі на Польщу, а Москва, як уже воювати з Польщею, то хотіла, щоб Україна прилучилась до Московської держави. Довго про се були переговори. Хмельницькому хотілось якнайскорше напустити Москву на Польщу, й для того згодився він піддатись з Україною під зверхність московського царя й з'єднати Україну з Московською державою. І з кінцем 1653 р. повідомив його цар, що він з земським собором — скликаними з усього царства людьми, порішив Україну прийняти під свою зверхність і разом з українцями воювати Польщу. З тим разом вислав він своїх бояр до Хмельницького, аби від нього, від старшини козацької і від усіх людей прийняти присягу московському цареві.

Сі бояри приїхали до Хмельницького до Переяслава, і дня 8-го січня скликав Хмельницький раду козацьку військову. На ній ухвалили пристати до Москви з тим, щоб цар зіставив Україну при її вольності і ворогам її не видавав. Тоді бояри закликали всіх до церкви, щоб присягти цареві. Але Хмельницький з старшиною зажадав, аби наперед бояри присягли за царя, що він вольності й порядків України порушати не буде й ворогам її не видасть. Такий порядок

в Польщі був, — та й скрізь, де свобода має бути забезпечена, — що новий король насамперед складає присягу на закони й права, що буде їх сповняти, а тоді народ складає йому присягу, що буде його слухати й шанувати.

На те бояри сказали, що вони такої присяги не можуть зложити, бо московський цар — “самодержець” і присяги своїм підданам не складає. Старшину се дуже збентежило, і вона не могла зрозуміти такого порядку, що цар не хоче присягти на заховання свободи України. Але що бояри таки ніяк не хотіли присягти, то гетьман з старшиною, аби справи не розбити, — бо дуже хотіли мати московську поміч против Польщі, — згодились присягти на слово боярів-послів, що цар не тільки зіставить в цілості права й устави, привілеї і всякі свободи України, себто її нинішній самостійний державний устрій, а ще примножить і розширить.

Так сталась “Переяславська умова”, з котрою Україна пристала до Москви, “під високу царську руку”. Як з української, так і з московської сторони на неї дивились як на непорушну умову, котру можна тільки за обопільною згодою змінити. Але вона була усна. Щоб цар її закріпив своєю грамотою, постановили, що військо пошле своїх послів до Москви і ті вияснять цареві та боярам українські порядки, права і вольності і цар їх потвердить своїм привілеєм. На тім гетьман і старшина присягли цареві й по тім люди по всіх городах і селах присягли московському цареві.

Місяць по тім вислав Хмельницький з старшиною своїх послів до Москви — умовитися щодо дальших порядків на Україні, які мають бути. Та тут уже зараз виявилася різниця між бажаннями і планами українськими й московськими. Сі роки — від самого повстання Україна жила як самостійна держава: вибраний гетьман з радою старшини й військовою радою правив усім краєм. Хмельницький з старшиною хотіли й надалі задержати такий устрій, — щоб Україна самостійно правилась собі сама вибраними своїми людьми, тільки була під зверхністю московського царя. Але в Москві на те не пристали, бо Московська держава не мала в собі такого свobodного устрою.

Правительство московське лишило на Україні поки що все далі в управі гетьмана й старшини козацької. Але щоб так назавсіди мало бути, на се не дало згоди в своїх відповідях на козацькі домагання (так званих “статтях Б.Хмельницького”). Згодилось, щоб військо козацьке свobodно вибирало гетьмана, а царя тільки сповіщало при виборі; щоб Україна з гетьманом сама мала зносити з іншими державами, як самостійна держава; щоб було військо козацьке, 60 тисяч, гетьманові підвласне, і щоб до суду українського ніякі московські власті не мішались. Але прислала зараз до Києва своїх воеводів з військом, — нібито України хоронити, а більше, щоб України й самого гетьмана пильнувати.

Ті воеводи побудували собі осібну кріпость у Києві й гетьмана ні в чім не слухали. Таких воеводів з військом хотіло правительство московське поставити й по інших більших українських городах. Все се українцям дуже мало

подобалось — так що Хмельницький і не оповістив війську царських “статей”, як не оповістив раніше Зборівського “трактату”.

18. УКРАЇНА НЕ ХОЧЕ БУТИ ПІД МОСКВОЮ

Хмельницький з старшиною з того побачили, що їм з Москвою не по дорозі: чого іншого вони хотіли, а що інше вона задумує. Українці бажали, щоб Україна, як відірвалась від Польщі, так і зісталась свobodною, самостійною державою, а від Москви хотіли підмоги, щоб усі українські землі від поляків відібрати і докупити злучити. А московські бояри бажали Україну помаленьку до рук своїх узяти й правити нею, як правили іншими землями. Об’єднанням України вони мало журилися, а хотіли забрати білоруські землі від Польщі (чи, властиво, від Литви, що від 1569 р. була тісно злучена з Польщею).

Се їм шло добре, тим більше, що на Польщу напала тоді ще й Швеція. Тоді поляки почали з царем переговори: обіцяли йому, що виберуть його польським королем — так, щоб він польських земель уже не нищив. Цар на се пристав, повірив і перемир’я з Польщею зробив. Учинив се без порозуміння з українцями, і на Україні се вважали за зламання умови. Українці знали, що поляки царя королем не виберуть, але боялися, що, заприятлившись з Польщею, Москва, чого доброго, ще й Україну їй назад віддасть. Через те гнівались на Москву за се перемир’я, і Хмельницький став шукати нових помічників на Польщу, а злуку з Москвою хотів розірвати.

Під Польщу вертатись він ніяк не хотів. Як його король польський намовляв до нього вернутись, він польському послові таку байку сказав: “У одного чоловіка жив в хаті уж. Він був домашній, нікого не кусав; йому ставили страву і не боронили лазити по хаті. Раз хлопець їв молоко, уж приліз і став собі хлєптати; хлопець ударив ложкою ужа, а той зі злості вкусив хлопця. Хлопець крикнув, прибіг господар і схотів зарубати ужа, але відрубав йому тільки хвоста, а уж утік. Хлопець же з того укушення вмер. З того часу перестало вестися тому господареві, — пішло нещастя за нещастям. Сказали йому, що се через те, що він образив ужа. Тоді господар став миритися з ужем, поставив йому молока. Але уж наївсь і знову сховавсь до нори. “Вже, — каже, — не буде між нами давньої приятні: тобі твого сина не забути, а мені — мого хвоста; живім кождий собі сам, у добрій згоді, і один другому помагаймо, а більшого вже нічого не видумаємо”. Так і поляки, — казав Хмельницький, — нехай нас лишать і зречуться всеї України, то ми будемо їм по силі помічні, будемо їх від ворогів боронити. Але що ж! Коли в Польщі хоч сто панів лишиться, то вони того не попустять. А козаки знов не пристануть на те, що ті пани хочуть”.

Тому Хмельницький шукав інших союзників, помічників на поляків. Він пересилався з Туреччиною, Швецією, Угорщиною, намовляючи їх на Польщу. Він розумів, що поки Польща буде мати силу, вона України не попустить. Нарешті з Швецією й угорським (семигородським) воєводою Ракоцієм уложив він умову, щоб спільно воювати Польщу, зовсім знищити

й між собою її землі поділити. А Москва тим часом, як я вже сказав, встигла помиритися з Польщею, і разом із нею зачала воювати з шведами. Накликала й Хмельницького, аби з Польщею не зачіпавсь, а воював шведів.

Але Хмельницький не послухав. Він ніяк не хотів розривати з Швецією, навпаки, став укладати з нею тісний союз, обіцяючи їй помагати против кожного неприятеля (хоч би й против Москви), а шведи за те обіцяли боронити незалежності України і цілості її земель. Весною 1657 р. він і зачав війну з Польщею на спілку з Швецією й Ракоцієм, а против волі Москви. Так мала злука України з Московією розірватись. Але в війні козакам не пощастило, в війську прокинувся непослух. Хмельницький і без того був хорий, а ся прикрість ще більше його розстроїла і він умер 27 липня 1657 р., лишивши справи непорішеними.

Дуже не в часі вмер і з великим жалем проводила його в могилу Україна. Поховали його в Суботіві в церкві, що він побудував. Але кілька років пізніше, коли польське військо йшло через Україну, польський воєвода Чарнецький казав на злість викопати Богдана з могили, спалити його кості й попіл по вітру розвіяти — за те, що він Україну від Польщі відірвав. Польщі то нічого не помогло, а Хмельницькому не пошкодило.

За заслуги Хмельницького ще за життя його вибрало військо козацьке гетьманом сина його Юрка — “нехай тая слава буде, що Хмельницький гетьманом”. Але до булави треба голови, а Юрко був молодий та нездалий. Тому старшина потім се перемінила й настановила гетьманом Івана Виговського, що був військовим писарем. Але в війську се було багатьом не до вподоби, і се було недобре в тій великій замотанині, в якій опинилась тоді Україна.

Хотіла вона жити свобідно, по своїй волі, але, з одного боку, протягала до неї руки Польща, не хочючи пустити від себе: то війною пробувала вернути, то намовляла козацьку старшину, аби під короля вернулась. З другого боку, й Москва, раз Україну під царську руку прийнявши, не хотіла упускати.

Але вернутися під Польщу, — значило, що й пани б на Україну вернулись, почали б підданство та панщину заводити: від того б вони нізащо не відреклись. Під Московією бути — московські бояри Україну своїми воєводами та залогами обсаджать, московські порядки заведуть. А скоро тільки вони себе дали взнаки на Україні, скоро тільки ті воєводи з’явились, зараз почались скарги, що воєводи українські права ламають, людей зневажають, і від вояків московських, від кривд і здирств Москви нема людям просвітку. Не можна було на се пристати.

Старшина козацька відразу, ще за Хмельницького, поміркувала, що під Московією не буде Україні свободи. Тому вона не від того була, щоб прийти знову до ладу з Польщею. Але люди українські й чути про Польщу не хотіли, і на старшину невірні дивилися за її переговори з королем. Старий Хмельницький се розумів, що під Польщу вже нема вороття, тому накладав з Швецією, Угорщиною, Туреччиною, тільки не з нею. Але його наступникам

на гетьманстві не було так з чого вибирати, бо Швеція кинула війну з Польщею, зайнята іншими справами; союз з Швецією так і не ввійшов в життя. Туреччина й Семигород підупали й на них не можна було рахувати. Отже, щоб вирватися з московських рук, Богданові наступники не бачили іншого виходу, як союз з Польщею.

Не рахуючися з настроєм народу, вони думали, що можна й під польського короля вернутись, тільки забезпечити, щоб Україна мала свою автономію: мала свою виборну осібну управу, в яку б поляки не мішались, а правила б Україною гетьмани й інші власті, вибрані військом і людом українським — що се буде краще, як московська зверхність.

Таку умову й зробив незабаром по смерті Хмельницького новий гетьман Виговський в Гадячі, в 1658 р. Називається Гадяцька умова або Гадяцька унія. На основі сього трактату Україна мала ввійти яко рівноправний з Польщею й Литвою член до “Польської республіки” (Речі Посполитої), під назвою В[еликого] кн[язівства] Руського. З політичного боку се мало свої добрі сторони. Але люди на Україні — тій, що з-під Польщі вибилась*, про Польщу, як я казав уже, ані чути не хотіли. Вони думали, що старшині заманулось панувати на Україні над народом, з польськими панами разом, і не хотіли старшини слухати.

Виговський, умовившись з поляками, підняв повстання на Україні против Москви і сильно побив московське військо під Конотопом, але українські люди, особливо на лівім боці Дніпра (в Полтавщині та Чернігівщині), здебільшого не схотіли за ним іти. Не хотіли під Польщу вертатись, тому не хотіли розривати з Московією. Військо козацьке Виговського скинуло, кажучи, що се панський, старшинський гетьман, та вибрало знов Юрка Хмельниченка.

Ще воеводів і стрільців московських люди тоді добре не зазнали. Як зазнали, то кілька років пізніше уже на них самі бунтувались і скрізь їх по Україні побивали. Та все-таки від тих воеводів не сподівались такого лиха, як від польських панів. А московські воеводи навмисно ще більше відводили людей від старшини: казали людям, що старшина їх хоче своїми підданими поробити, під Польщу запроторити, а цар їх хоче від старшини боронити, щоб вони від неї кривди не мали. І те роздвоєння, що люди й старшина одні одним не вірили та наперекір робили, найгірше Україну підтинала та ворогам на поталу давало.

19. НЕЗГОДА НА УКРАЇНІ

То таки була правда, що старшина дивилась на порядки польські чи московські (де також пани поміщики — бояри людей у тяжкім кріпацтві держали), та й собі хотіла на Україні поміщикувати. Хутори закладала, людей осаджувала на них та казала собі чинші грошеві чи осипи збіжжям давати, в

* Волинь, Галичина й більша частина Поділля зіставались під Польщею. Козацька управа тільки по Случ сягала, тому й говорилось: знай, ляше, що по Случ, — то наше.

господарстві помагати. Не минуло яких п'ятдесят літ від того часу, як народ український, з Хмельницьким повставши, панів з України повиганяв і землю всю, що панською була, для всіх вільною зробив, а вже з тої козацької старшини нове панство викублилось. Землі позасідало, людей своїми підданими поробило і вже до панщини почало нагинати.

Сеї панський дух в старшині почули українські люди дуже скоро — тому їй не хотіли слухати старшини. Є така гарна дума старосвітська про Феська Ганжу Андибера, гетьмана запорозького. Вона зложена недовго по смерті старого Хмельницького і з неї видко, як тоді вже люди на Україні невірні дивились на старшину, прозиваючи їх ляхами за панський дух. В думі оповідається, як зайшов бідний обдертий козак до корчми черкаської:

Там пили три ляхи, дуки срібляники.
Первий пив Гаврило Довгополенко переяславський,
Другий Війтенко ніженський,
Третій пив Золотаренко чернігівський.
От вони пили-підпивали, з козака-нетяги насміхались,
На шинкарку покликали:
“Гей шинкарко Горовая, Насте молодая,
Добре ти дбай,
Нам солодкі меди, оковиту горілку ще підсипай,
Сього козака, пресучого сина, у потилицю з хати випихай!”

Але козак-нетяга, випивши доброго меду, став сам на тих дуків гримати:

“Гей ви, ляхове, вразькі синове, ік порогу посувайтесь,
Мені козаку-нетязі на покуті місце попускайте,
Посувайтесь тісно,
Щоб було мені козаку-нетязі де на покуті із лаптями сісти!”
Тоді ляхи, дуки срібляники добре дбали,
Дальше ік порогу посували,
Козаку-нетязі більше місця на покуті поступали.
Тоді козак-нетяга на покуті сідає,
Із-під поли позлотистий недолимок* виймає,
Шинкарці молодій за цебер меду заставляє.

Вийняв з череса червінці та заложив ними весь стіл. Закликав до квартирки: аж тут один козак іде, шати дорогії несе, другий — чоботи сап'янці, третій — шапку козацьку. Убрали нетягу, і пізнали тоді дуки, що се гетьман запорозький Фесько Ганжа Андибер. Стали його до себе до компанії запрошати та медом-горілкою частувати:

То він тее од дуків срібляників приймав, сам не випивав,
А все на свої шати проливав:
“Ей, шати, мої шати, пийте-гуляйте!
Не мене шанують, бо вас поважають:

* Булаву.

Як я вас на собі не мав,
То й честі від дуків срібляників не знав”.

Тоді-то Фесько Ганжа Андибер, гетьман запорозький, стиха словами промовляє:

“Ей, козаки, каже, діти, друзі, молодці!
Прошу я вас, добре дбайте,
Сих дуків срібляників наче волів із-за стола вивождайте,
Перед вікнами покладайте, у три березини потягайте,
Щоб вони мене споминали, мене довіку пам’ятали!”
Тоді ж то козаки, діти, друзі, молодці добре дбали,
Сих дуків срібляників за лоб брали,
Із-за стола наче волів вивождали,
Перед вікнами покладали, у три березини потягали,
Словами промовляли:
“Ей, дуки, кажуть, ви дуки!
За вами всі луги і луки!
Нігде нашому брату, козаку-нетязі, стати
І коня попасти”.

Під тими дуками представлені тут три полковники козацькі: переяславський, київський і ніжинський, а під тим нетягою — гетьман Брюховецький, отаман кошовий запорозький, що по Юрку Хмельниченку хотів на гетьманство дістатись. Він на старшину відказував, а себе за великого приятеля простому людові удавав. Як же гетьманом став, обдирав людей гірше, ніж ті дуки, і Москві їх запродав.

Так і не раз бувало: хто під старшиною яму копав та на панський дух старшинський нарікав, потім як сам на верх діставсь, сам таким же зробився. Хто тільки з простого народу виходив наверх, зараз тягнуло його до панства; хотів маєтності мати, підданих держати, роботою їх обкладати. Щоб тому запобігти, треба було інших способів: треба було підданство заборонити, щоб один чоловік до другого, до його особи не міг мати ніяких прав, як пан до підданого; треба було б міру земельну уставити, щоб понад неї ніхто землі більше не мав; треба було з свобідних земель запас установити, який би цілій Україні, всьому народові належав, з цього давалася б земля для господарства, а як хтось перестав на ній робити, до того б запасу поверталась. Але все се такі речі, до яких тільки за теперішніх часів люди стали додумуватись, а тоді того не розуміла ні старшина, ні простий народ.

Простий народ на Москву надії покладав, вірив, коли воєводи його на старшину підмовляли. Але в самій Московщині був кріпацький дух, і Москва на Україні своїм повірникам, що їй вислужувались, роздавала землі, селян і сама ж найбільше помагала їм на Україні кріпацтво заводити, людей приборкувати. А тим часом, противлячися старшині, наперекір їй роблячи, простий народ не добачив і не вмів розрізнити доброго від злого: що старшина не тільки

панування бажала, але хотіла забезпечити їй свободу та самостійність України. Не вміли люди від неї того перейняти, в тім допомогти, а панським забаганкам зась сказати. Без народу ж не могла старшина й за право українське стояти і нарешті піддалася Москві, побачивши, що не може без народу її противитись. Зріклася прав і свободи української, а за те від московського правительства дістала на простих людей всякі права панські, грамоти царські та надання.

Так і впала українська свобода через те ворогування — що старшина панувати хотіла: з чужого ярма народ визволяючи, своє накладала, а люди не попускали, та в тій боротьбі з старшиною й свою власну свободу прогавили. І не стало ані свободи на Україні, ані людям не покращало. Попали-таки в підданство та кріпацтво старшині, і та ж Москва помагала тим новим панам держати своїх людей в кріпацтві. Свобода людська так само була противна московському ладові, як і політична свобода автономної України.

20. РУЇНА

Так от старшина хотіла вернутись до Польщі, аби лиш свободу України забезпечити, та люди не хотіли. Москви держатись — так Москва не хотіла попустити, щоб Україна сама своїми виборними людьми: гетьманом та полковниками правилась без московських воєвод. Навпаки, вона все того пильнувала, щоб там своїх воєвод завести, а гетьманську власть укоротити. Й кидались і старшина, і люди українські то в той бік, то в сей бік, і не було їм просвітку, а в тих роздорах та війнах тільки гинула українська сила, земля пустіла, люди розбігались. І назвався той час “Руїною”, знищенням України.

Виговський хотів тримати з Польщею, забезпечивши українську самостійність, щоб Україна при Польщі була осібним “Великим князівством Руським”. Але люди не хотіли вертатись під Польщу, скинули Виговського й обрали гетьманом Хмельниченка. Хмельниченко з своєю старшиною рад був Москви триматись, тільки хотів, аби Москва де в чім попустила: щоб воєвод ніде, окрім Києва, не було; щоб військо московське, яке на Україні буде, гетьманові було послухне; щоб московські бояри в українські справи поза гетьманом не мішались.

Він стояв тоді з військом на правім боці Дніпра; воєвода московський закликав, щоб він до нього приїхав про се умовитись. Коли ж Хмельниченко послухав і приїхав, військо московське його обступило, скликали раду з тих місць, де люди за Москвою потягали, і тоді на раді бояри московські зовсім інші постанови прочитали: гетьманові власті й права ще поменшили, а воєводам, щоб іще бути в Переяславі, Чернігові, Ніжині й інших містах. Хмельниченко з старшиною раді не раді згодились, бо були в московських руках. Тільки ж другого року, як поляки московське військо погромили, знову пристали до Польщі — бо в Москві зневірились.

Тоді ото Україна й розділилась; правобічна сторона (Київщина) зісталась при Польщі, а лівобічна (Полтавщина й Чернігівщина) — при Москві. Пішли

з того війни великі, Польща хотіла й лівобічну Україну забрати, а Москва — правобічну. І було з того велике спустошення, й людям біда.

На лівім боці гетьманом вибрано Брюховецького, що так до людей придобрювавсь. Запобігав він ласки у Москви, й Москва помогла йому на гетьманство дістатись, а тих полковників, що йому противились, смертю скарала. За московською волею пристав він на те, щоб Москва з українських людей податки збирала, й завела Москва свої нові податки на людей. Стали люди дуже на те нарікати й бунтувати, бо не хотіли нових московських податків, а Брюховецький радив Москві непослушні села та містечка палити та побивати.

Але люди бунтувалися далі, і Брюховецький побоявся, що так і його з гетьманства скинуть, і Москва йому не допоможе. Тож і він забунтував проти Москви, казав побивати московських воєвод і хотів з Московією воюватись разом з правобічними.

На правім боці Дніпра Хмельниченка вже гетьманом тоді не було, перемінилось їх кілька, аж настав в 1665 р. гетьманом Петро Дорошенко. Він не хотів з Польщею тримати, а надумав піддатись Туреччині, щоб вона йому помогла від Польщі відборонитись. Думав він, до сили прийшовши, Україну докупи зібрати, Москву змусити, щоб зістала Україну тільки під зверхністю царською, а українські справи лишила українцям самим порядкувати, щоб ніхто до її управи не мішавсь. От саме тоді Брюховецький закликав Дорошенка, аби йшов Москву воювати. Дорошенко й прийшов, але тоді всі люди з Лівобічної України пристали до нього, а Брюховецького вбили за його невірність.

Так Дорошенко став гетьманом обох сторін Дніпра і сподівався, що тепер Москва згодиться на те, чого він хотів, — Україні свободу забезпечити.

Але під той час сталася Дорошенкові в його сім'ї пригода, і він, покинувши війсьсько, спішно поїхав до Чигирина. Московські воєводи скористали з цього й почали свою роботу між українцями. Ріжні люди стали говорити, що краще таки Москви триматись, аби тільки свободу попустила Україні. Полковника Многогрішного, котрого Дорошенко замість себе лишив, вони проголосили гетьманом. Але й Многогрішний того ж від Москви допевнявся, що й Дорошенко, — аби вона в українські справи не втручалась. Тоді й московські бояри стали водити та пробувати, котрий поступить з свого, Дорошенко чи Многогрішний. Многогрішний був слабший і пристав на московські бажання. Тільки недовго гетьманував, бо його старшина не любила і скинула, а собі нового гетьмана вибрала — Самойловича, Поповича призвищем.

Дорошенко тим часом накликав турків, аби йшли та допомогли йому Україну визволяти — усю, де лиш живе український народ, від Перемишля аж до Путивля, — так йому турки обіцяли. Дорошенка тоді держалася Київщина, полуднева Полтавщина й Запорожжя. На Запорожжі тоді верховодив Сірко, славний лицар — він Москві дуже протививсь, особливо відколи на Сибіру побував, боярами засланий без вини й права. Він тримав з Дорошенком. Але як люди довідалися, що Дорошенко піддався туркові, багато людей від нього

відкинулось. Бо люди турків боялись і ненавиділи як бусурменів, татарських братів, і з Київщини багато людей стало тікати за Дніпро. В 1672 р. прийшли турки Дорошенкові в поміч, вигнали поляків з Київщини, Брацлавщини й Поділля, й віддали сі землі Дорошенкові. Але сей похід турецький ще більше настрашив тутешніх людей. Особливо то їх гнівало й страшило, що турки малих хлопців забирали, турчили їх і в турецьке військо потім записували. Тому люди тікали від Дорошенка.

Дорошенко переговорював з Москвою, що піддався б їй, якби вона його хоч на самім правім березі гетьманом лишила і в тутешні справи не мішалась. Але Самойлович відмовляв московських бояр від того — боявся Дорошенка.

Та й Польща не приставала на те, щоб Правобічна Україна була під Дорошенком, і протестувалась перед Москвою, а Москва недовго перед тим, в 1667 р., таку угоду з Польщею зробила, що, крім Києва самого, вся Україна на правім боці Дніпра зістається Польщі, тільки лівобічна під Москвою має бути. Дуже українці за се на Москву тоді жалували, що вона Україною з Польщею поділилась — против умови з Богданом Хмельницьким. І се правда, що якби Москва схотіла була Україну при її свободі держати, то Україна ціла б Москви трималась, і не прийшлося б їй з Польщею ділитись.

Дорошенко ще кілька років держався на правім боці. Завзятий козак був, не хотів піддатися Москві. Все думав якось тої свободи дійти. Але що мало не всі його покинули, за Дніпро повтікали, не хочючи під турком жити, то й він в 1676 р. піддався, як Самойлович з московським військом прийшов його з Чигирини виганяти.

Хотів в спокої свою старість дожити, коли не вдалось те, що він думав, — Україну визволити, цілу докупити злучити й над нею гетьманувати. Але Москва казала йому в московські краї їхати, і там він і умер:

Мов орел той приборканий
Без крил та без волі
Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі:
Та й умер з нудьги. Остило
Волочить кайдани!
І забули на Вкраїні
Славного гетьмана.

Забули тоді, а тепер спом'янули за його завзяте!

Тоді Самойлович паном зістався, й решту людей з Київщини за Дніпро зігнав, і Київщина зісталася пустою. Москва відступила полудневу Київщину й теперішню Херсонщину туркам, аби з ними помиритись. Одначе недовго по тім кілька полковників, між ними Семен Палій, славний полковник фастівський, стали знову людей в Київщині й Брацлавщині садити, козаччину заводити, з татарами та поляками воювати, і знову віджила трохи країна.

Навіть люди з Лівобіччя стали туди тікати, бо в Лівобічній Гетьманщині також несолодко людям ставало.

21. МАЗЕПІНІ ЧАСИ

Самойлович іще десять літ був гетьманом по тім, як піддався Дорошенку. Але таки не потрапив московським боярам, і вони казали старшині його скинути, а вибрати на його місце генерального осаула Івана Мазепу. Самойловича ж на Сибір заслано, як Многогрішного перед тим, хоч вини ніякої ані за сим, ані за тим не було.

І Мазепа довго потрапляв Москві, хоч то й дуже тяжко було, бо тоді новий цар Петро загадував українцям ріжну небувалу службу: казав козацькі полки в далекі сторони посилати кріпості будувати, потім канали коло Петербурга копати, де сила-силенна козаків погинула від незвичайного повітря й нездорової води. Дуже за те люди відказували на Москву й на Мазепу, що вислужується їй. Не любили також Мазепу, як і Самойловича за те, що дуже з новими панами-старшиною тримає, помагає їй панство на Україні заводити.

Петрик Іваненко, канцелярист військовий, пробував з запорожцями й татарами Мазепу скинути, визволити Україну від тих нових панів та від Москви. Але Мазепу Москва боронила, а народ уже так від тих віковичних війн і повстань притомивсь, що й не рушився на панів.

Але Мазепа не був Україні ворог, навпаки, любив її і в дечім добре для неї робив. Приміром, за школи дбав і їм помагав, любив мистецтво, будівництво, набудував гарних і розкішних церков на славу і похвалу собі, щоб духовні його славили та перемагали неохоту людську.

Ні перед Мазепою, ні по нім не було другого такого гетьмана, щоб так піклувався Київською академією: вона вважала його своїм особливим протектором і справді багато йому завдячала. Він побудував їй нові, розкішні як на той час будинки. Так само монастиреві Печерському й іншому славному київському монастиреві Никольському. По інших містах також поставив гарні церкви й інші будови. Замовляв для церков дорогоцінні шати й прибори, спомагав видавництва, учених людей і мистців. За його прикладом ішла й старшина.

Україна по тяжких війнах і усобицях прийшла в сих часах до деякого спокою й ладу. Правда, становище простого народу погіршувалось, свобода прикорочувалась, але був достаток, особливо в вищих верствах, і московщина не здавила ще так місцевого життя, як пізніше. Українська держава не була ще зламана і давала опіку культурному українському життю. Тому в сім часі особливо розвинулась та культура і мистецтво українське, яке освітило ціле XVIII століття й, пройшовши в мистецтво народне, й досі прикрашує наше народне життя.

Розвивається оригінальне українське будівництво, кам'яне й дерев'яне (особливо церковне), малярство й особливо гравюра. З течій старих, ві-

зантійсько-українських і східних під новими впливами західного мистецтва вироблюється той оздобний український стиль, український орнамент, що чарує нас в вишивках, на килимах і на всяких прикрасах. Тим ся доба має велику вагу в історії українського життя.

Національне, державне почуття в українськiм громадянствi також було дійшло значного розвитку й сили в сих часах. Воно відбивається і в літературних творах перших десятиліть XVIII в., таких, скажім, як Літопись Самійла Величка, або драма “Милость Божая Україну свободившая”, дає себе знати і в політиці. Хоч Мазепа всяко старався йти в лад московському правительству, проте й він сам і старшина були на Москву недобрі, що вона українцями по-своєму розпоряджає, ні за що вже має й гетьмана, й українські права. В тім часі цар Петро воював з королем шведським Карлом, великим войовником. Здавалося, що Карло Петра поб’є і на Україну прийде. Старшина пригадувала свій давній, до кінця не доведений союз з шведами за Хмельницького і тепер думала, чи не краще їй пристати до шведів, віддатися під опіку шведського короля й забезпечити українську самостійність. Сам Мазепа довго вагавсь, не знаючи, на яку ступити. Але ж Карло восени 1708 р. прийшов на Україну і Мазепа послухав старшини і до нього прилучився. Запорожжя теж до них пристало.

На чолі його стояв тоді завзятий оборонець української свободи Кость Гордієнко, дуже за се поважаний у запорожців. Давніше він ворогував з Мазепою, вважаючи його московським прислужником, коли ж Мазепа повстав против Москви, і Гордієнко з усею Січею пристали до шведів.

Але народ на Вкраїні не рушився: раз через те, що взагалі Мазепу не любив і йому не вірив, та й зробив се все Мазепа занадто несподівано: ще вчора Москві вислужувався, а тепер її покинув. А до того — військо московське на Україні стояло, й його всі боялись. І справді, зараз же на першу вість те військо здобуло гетьманську столицю — Батурин, страшенно поруйнувало, людей побило, Січ знищило. Не тільки живих, кого попало, люто катувало, але й з мертвих знущалося. Всім тим великого страху на людей нагнало.

Як же Україна не рушилась, то багато і з тої старшини, що з Мазепою до шведів пішло, почало назад до Петра вертатись. Побачив Мазепа, що помилився; та вже не можна було поправити. На другий рік цар Петро шведів під Полтавою побив — задалеко вони від свого краю відбились. Карло утік до Туреччини, а з ним і Мазепа з старшиною.

Мазепа скоро вмер, а старшина, що з ним була, вибрала гетьманом Филипа Орлика, писаря генерального. Надія була на турків, що вони будуть воювати з Москвою й за Україну уступляться. Злидні тоді не одному старшину навчили: вибираючи Орлика, вони зложили закони для України на конституційний спосіб. Все се дуже добре було — тільки що тій старшині з тими законами не довелося уже вернутись на Україну!

Турки почали були війну з царем Петром і їм пощастило: тепер Петро задалеко загнавсь, як перед тим Карло. Турки його обступили з своїм військом і вже так як у руках мали. Мусив Петро приставати на те, чого турки хотіли. Між іншим вони й сього вимагали, аби Москва від України відступилась. Та Петро підплатив турецького міністра, і умову про се написано так неясно, що Москва казала потім, що се не говориться про ту Україну, яка зістається під московською рукою. Туреччина за се почала знову війну, але з сеї другої війни вже зовсім нічого не вийшло, й зіставсь Орлик гетьманом на чужій стороні.

Цар же Петро задумав скористати з прилучення Мазепи до шведів, щоб зробити кінець Гетьманщині. Хоч Україна зовсім не пішла за Мазепою, але Москва, як я вже казав, віддавна того пильнувала, щоб українські права поволі вкорочувати і тепер та Мазепина історія давала їй добру нагоду, щоб “Малую Россію к рукам прибрать”, як Петрові міністри та генерали казали.

22. УКРАЇНСЬКИЙ УСТРІЙ І МОСКОВСЬКІ ПОРЯДКИ

Устрій український по Хмельниччині був такий. Україна, яка стояла під гетьманською управою, поділялась на полки. За Хмельницького, як списувано реєстр по Зборівській умові (1649), списано було дев'ять полків на правім боці Дніпра і сім на лівім. Пізніше, як Правобічна Україна відійшла під Польщу й спустила, було на лівім боці в Гетьманщині десять полків: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Київський (він був переважно на лівім боці, хоч сам Київ на правім), Прилуцький, Переяславський, Лубенський, Миргородський, Гадяцький, Полтавський.

Кожний полк поділявся на сотні, так як тепер повіт поділяється на волості, тільки до сотні належали села й містечка, і менші міста (городи). В кожній сотні козаки, що в тій сотні жили, вибирали сотника. Сотники з іншою полковою старшиною і з козаками того полку вибирали полковника. Старшина і козаки з усіх полків на раді військовій вибирали гетьмана. Таке було правило, хоч воно й не завсіди додержувалось: гетьмана часом вибирала сама старшина, полковників настановляв сам гетьман.

Сотник у своїй сотні, а полковник у полку мали власть не над самими тільки козаками, а над всіми людьми, що жили в тій сотні чи полку. Але міста мали свою власну управу і суд (звався магістрат або ратуш), і хіба відти якісь справи переносились до полковника або до гетьмана.

Полковник всякі важніші справи мав рішати по нараді з полковою старшиною, а гетьман — з генеральною. Генеральна старшина була така ж, як полкова: обозний, суддя, осаул і писар, тільки звались генеральними, то значить — що вони для цілої України. В важніших справах гетьман скликав на раду полковників й іншу старшину, а в найважніших — військову раду, тобто й простих козаків з полків. Військова ж рада й сама могла збиратись, як бачила, що недобре; могла й скинути самого гетьмана. Так бувало в раніших часах.

Подібний лад мала й Слобідська Україна, теперішня Харківщина з сусідніми частинами Вороніжчини та Курщини. Вона теж поділялась на полки, але ці полки не належали до гетьмана, тільки московські бояри мали власть над тими полковниками.

Такий був лад на Україні — виборний. По-теперішньому сказавши, Україна тодішня була республікою, тільки без правильно вироблених демократичних форм: були деякі основи демократичного ладу, але не розроблені й не переведені послідовно. Правив не весь нарід, а тільки військо козацьке, і в нім просте козацтво не мало способу постійно й правильно виявляти свою волю, а кермувала справами головно старшина. Та проте в порівнянні з Московщиною й се була велика свобода й демократія, якої не зносили московські правителі. Як Хмельницький до Москви приставав, то Москва обіцяла, що в той лад мішатись не буде й його переміняти не стане. Але навсправжки поволі, при кожній нагоді, особливо при кожній зміні, як новий гетьман наставав, московські бояри все вкорочували українські права і все більше мішались до українського устрою.

Приміром, завели вони так, що без царського позволення не можна було скинути гетьмана й нового вибрати, і гетьман тільки тоді мав власть, як його цар затвердив. На ділі се потім на те зійшло, що московські бояри з старшиною умовлялись, кому гетьманом бути, і настановляли його без правдивої військової ради, без козаків. По Самойловичу Мазепа пообіцяв хабара московському найстаршому воеводі, той сказав старшині вибрати гетьманом Мазепу, і та так зробила. Потім Мазепа, ставши гетьманом, заплатив ті гроші воеводі з маєтку Самойловича, відібраного від нього немовби за зраду.

Військову повну раду зовсім не скликали. До полковників московські бояри писали поза гетьманом і приймали від них листи й скарги. Тому полковники більше дбали про ласку московську, а гетьмана часом не дуже й слухали. Цар Петро став полковників призначати таки сам без гетьмана і без козацької ради; визначав людей навіть не тутешніх, а московських офіцерів, і ті ні гетьмана, ні кого іншого на Україні не слухали, а робили, що хотіли. Але й тим цар Петро не вдоволівся, а намірився зовсім знищити гетьманство.

Потім, як Мазепа пристав до шведів, цар Петро дозволив ще вибрати гетьмана, аби в тій небезпечній хвилі не дражнити українців. Але ні в чім йому власті не давав, а сам скидав і визначав полковників та іншу старшину. До гетьмана приставив двох комісарів, які мали наглядати за гетьманом. Держав при нім своє московське військо й казав мешкати не в Батурині, як перше, а в Глухові, ближче до московської границі.

Потім (1722 р.) визначив шість офіцерів і одного бригадира з московських полків і приставив їх до гетьмана, аби вони приймали скарги на українську старшину й суди, переглядали всі писання, які виходять з гетьманської канцелярії, збирали самі всі податки й гроші. Звалось се “Малороссийская

коллегія”. Вона відібрала всяку власть від гетьмана і козацької управи, а щоб люди не нарікали, цар розписав, що се він заводить на те, аби від старшини не було людям кривди. Але від тої колегії робились кривди ще гірші, і zarazом по Україні ще більше ширилися московські кріпацькі порядки за приводом самої Москви.

Та хоч за тою “Малоросійскою коллегією” гетьман вже небагато що значив, то Петро все-таки навіть і того імені не хотів. Як умер гетьман Скоропадський, що був гетьманом по Мазепі, то цар Петро видав такий маніфест, що гетьмана вибирати не будуть, бо цар мусить добре надуматись, аби знайти на гетьманство вірного чоловіка, тому що попередні гетьмани були зрадники. Тим часом же буде Україною правити генеральна старшина разом з Малоросійською колегією. По правді ж рішив Петро так, що гетьмана більше на Україні не має бути, а правити буде власне Малоросійська колегія.

Се було нарушенням умови Москви з Україною, уложеної за Б.Хмельницького. Так се розумів і цар Петро. Він сам признавав сю умову “трактатом учиненным с Хмельницким”. Але він і його наступники надіялись на свою силу й ламали той “трактат”.

Перші наступники царя Петра, одначе, не були такі сміливі, як він, боялись дуже дражнити українців і ще два рази дозволяли вибирати гетьманів: в р. 1727 був вибраний гетьманом Данило Апостол і був на гетьманстві 7 літ (умер в 1734 р.), а потім в р. 1750 був вибраний Кирило Розумовський і гетьманував до р. 1764.

Та то тільки слава була, що гетьмани ті були вибрані, бо старшина вибирала того, кого їм від царя чи цариці казано вибрати, а козаки до того вибору вже нічого не мали. І в управі своїй ті гетьмани не мали великої сили, у всім мусили слухати, що їм царські міністри з Петербурга казали.

Та українці хотіли затримати бодай хоч таку обчухрану самоуправу — автономію, по-теперішньому кажучи, коли кращої не можна було дістати. Але цариця Катерина не хотіла дальше держати й тої обчухраної. І хоч Розумовський був її вірний приятель, що поміг їй і на царство дістатись, скинувши чоловіка, все-таки веліла вона йому проситись з гетьманського уряду на спокій.

Не хотів того Розумовський, а мусив послухати, і цариця його в 1764 р. з гетьманського уряду звільнила, а за послушність дала йому на вічність превеликі маєтності на Україні, що перед тим належали на гетьманську булаву, на розходи гетьманські (Гадячина і Биківська волость). На Україну ж призначила свого генерал-губернатора, що мав правити нею з Малоросійською колегією.

Українці дуже жалували за гетьманством і давнішими порядками. В 1767 р., як цариця скликала комісію для видання нових законів та казала висилати всякого стану людям своїх депутатів і давати їм наказ, чого мають старатись, то на Україні й пани, й козаки, й міщани (від селян не було де-

путатів) — всі нагадували про “статті Богдана Хмельницького”, себто такі порядки, як за давніших часів були, — щоб була на Україні автономія. Але правительство російське на те не зважало. Катерина постановила, що гетьманам більше не бути, аби й пам’ять про них забулася. Тим часом правила та Малоросійська колегія, а в ній — трьох українців і трьох великоросіян, четвертий прокурор, теж великоросіянин і п’ятий голова — генерал-губернатор, який, властиво, всім і правив. А незадовго мало бути покасовано все чисто, що ще зіставалося з українських порядків, в тім і сама колегія, а мали завестись порядки зовсім російські.

23. НОВЕ ПОНЕВОЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Правительство російське так представляло, що в українським устрої, в судах і канцеляріях були великі непорядки і для того воно заводить порядки російські, аби людям не було кривди, щоб пани-старшини їх не утісняли, в підданство та кріпацтво собі не переводили. Але як самі українці хотіли зробити собі кращий порядок, то в тім їм правительство не тільки не помагало, а перешкоджало, бо хотіло скасувати всі українські порядки, аби не було ніякої різниці між Україною й Московщиною, й скрізь аби правила московські чиновники.

По смерті Скоропадського полковник чернігівський Полуботок, що був наказним гетьманом, себто заступав місце гетьмана, чуючи, як цар Петро закидає українцям непорядки, й сам такі непорядки бачучи, почав робити кращий лад в судах і полковничій управі. Так що ж, цар Петро зараз казав його забрати до Петербурга й тут його наче бунтівника до в’язниці всадити. Там він сидів, доки не вмер.

І інші, хто хотів боронити українські права, ті теж попадали у в’язниці, уряд і маєтки їм відбирали, а що вже найменше — тратили вони ласку правительства і не було їм ніякого добра. Тим же, що були правительству покірні, українські права не обороняли, або й самі помагали їх ламати, — тим всяка ласка була. Йшли їм царські грамоти на великі землі, на маєтки, що до їх урядів належали, а їм цар на власність віддавав. На ті землі, що вони загарбали, давалися царські потвердження й надання.

Так побачили люди, що правдою нічого дійти не можна, окрім прикростей, а податливим ідуть маєтки та уряди. Тож хоч і бурилася в них совість, затихали та під лад правительству йшли тому, щоб коли не можна вже свободи мати, то хоч кишені собі й дітям своїм наповнити. І так в міру того, як автономія українська пропадала, зростало українське панство.

Туди правительство Україну вело! Казало, що то воно для того в українські справи мішається, аби селян від панів, від старшини боронити, а на ділі полегші з того людям не було ніякої. Від російських властей такі ж здириства й неправди діялися, ще гірше, ніж від козацьких. А послушній старшині російські власті помагали землі загарбувати, селян і козаків у піддані повертати.

Панщинні порядки по-московському позаводили, — і так в кінці старшині за те, що вона дозволила знищити самоуправу та права українські, заплатило правительство селянською свободою, заступило ту свободу кріпацтвом.

Бо то треба знати: як за Богдана Хмельницького вигнано панів з України, то були всі люди вільні; тільки дещо трохи підданства лишилося на землях монастирських та владик православних. Заможніші люди писалися в козаки й мали служити військову службу, а інші — в селяни — мали давати податок до скарбу військового. Землі було багато вільної, так що хто хотів, займав її собі по силам під господарство, а багато землі зіставалося за громадами спільної і нерозділеної. Та вже й тоді заможніші люди, особливо старшина, позаймала собі значніші частки землі.

Потім люди далі приходили з-за Дніпра, але вже для них землі вільної не було. Приходилось присідати до заможніших козаків, що мали більше землі, а інші просились до старшини, сідали на її займанщинах, брали від неї допомогу на загосподарення, а за те мали давати данину, чи в роботі помагати своєму панові.

Тої старшини, панів домородних множилося все більше, і охоти до землі та підданих у неї прибувало, як вона бачила, що з того дохід іде. Розхапувала ґрунти громадські, або такі, що належали до урядів: рангові звалися. Себто, приміром, з такого і такого села доходи мали йти на полковника чернігівського, хто на тім уряді (рангу) був, а котрийсь полковник забирав те село на вічність собі й своїм дітям і випрошував собі потвердження гетьманське або царське.

Інші, особливо котрі високих урядів не мали, купували землю у козаків та селян. Та тільки говорилося, що купували, а, властиво, відбирали, або змушували віддавати за дурничку під скрутну хвилю. Козацьких ґрунтів, властиво, не вільно було купувати, тому полковники та сотники переписували козаків в селян і купували чи забирали їх ґрунти, а ті безземельні селяни чи козаки вважалися, що сидять на панських землях як панські піддані.

Спочатку ті піддані тільки щось небагато помагали в господарстві своєму панові. А далі, вже з Мазепиних часів, бачимо й панщину, і осип вівсом чималий давали, а далі — більше, так хоч би в Польщі або Московщині.

Так ото не минуло сто літ від Хмельниччини, а вже на Україні тільки козаки та міщани ще були свободні, а селяни — то всі в підданстві. І земля, крім козацьких та церковних ґрунтів, вся за панами була — за тими новими панами з своєї-таки козацької старшини, “дуками срібляниками”, як їх дума називала. Тільки все те ще не було міцне. Ще пам’ятали люди недавні часи — звідки ті маєтки пішли і звідки ті пани взялись. І селяни ще своїх прав доходили. Вільно також було їм переходити від одного пана до другого і тому не можна було їх обтяжати так дуже.

Кріпкі та певні стали ті маєтки аж тоді, як ті пани-старшини підіставали грамоти царські на ті землі і на селян, котрих усякою неправдою загарбали, — або й на ті землі та селян, котрих ще не встигли загарбати. Діставали вони ті

грамоти, мовляв, за свої “заслуги”, а заслуги їх були в тім, що ті пани-старшини прав українських не обороняли, ні в чім Москві не перешкоджали. Так за ті “заслуги” загарбали вони землі й людей. А цариця Катерина заборонила переходити селянам з-під одного пана до другого, а потім завела й затвердила всякі кріпацькі порядки, які були в Московщині, всяке право панів до селян, і в кріпацтво селян своїми указами завела (р. 1783). Українські пани були зрівняні в усіх правах з дворянами російськими.

Трохи вільного духу зіставалось ще до якогось часу на Січі Запорозькій, і се Мазепу бентежило.

Як цар Петро Січ зруйнував, то запорожці перейшли на татарські землі: в Алешках заложили новий кіш. Але затужили за старими місцями і впросилися, щоб їх цариця Анна назад прийняла й дозволила вернутись на Запорожжя. Тут вони й жили та від татар Україну боронили. Але як цариця Катерина постановила всі старі козацькі порядки скасувати, то задумала знищити й Січ. В 1775 р. вислала вона військові команди по запорозьких землях, аби повідбирали зброю від запорожців, що розійшлись на рибу та на пасіки. Потім вислала військо на саму Січ.

Несподівано обступило воно Січу, й генерал оголосив запорожцям, що цариця Січ касує: аби зложили зброю й розходились по своїх місцях на Україну. Як грім, вдарило се запорожців: не ждали вони того, ні гадали. Хотіли не даватись, а боронити Січі, але старий кошовий Калнишевський й інші почали гамувати та радити піддатись. І піддались. Москалі забрали зброю, клейноти, грамоти козацькі, а старого Калнишевського з іншою старшиною закували в кайдани та й відвезли до в'язниці — дарма що він же намовляв запорожців до згоди. Відвезли його на край світу, в Соловецький монастир, і він там 25 літ просидів в в'язниці страшній, самотній і в ній умер — на страх українцям.

Але багато запорожців не хотіло гречкосіями стати, як вони казали. Пішли до Туреччини і там нову Січ заложили над гирлами дунайськими, як у пісні співається:

Ой не гаразд, запорожці, не гаразд зробили,
Що степ вільний, край веселий та й занапали.
Наступила чорна хмара, і дощик із неба,
Зруйнували Запорожжя — буде колись треба!
Ой чи треба, чи не треба, нічого робити!
Буде добре запорожцям і під турком жити.

Більшість тих запорожців потім послухала московської поради, вернулась до Росії й їх оселили на Кубані — з того почались українські кубанські козаки. Потім ті перейшли, що тоді ще на Дунаю лишилися.

По скасуванні Січі за кілька літ скасовано й козацькі полки на Україні, а заведено рекрутчину: мусили українці служити в російських полках. Весь козацький устрій скасовано, заведено на його місце губернії, такі, як в Росії.

З тої часті України, що під Росією була, зроблено п'ять тих губерній, або намістничеств, як їх тоді називано: Київську, Чернігівську, Новгород-Сіверську, Слобідську й Новоросійську.

Українці дуже тим смутились. Деякі подумували навіть про те, чи не можна б силою добитись, аби старі порядки вернено. Знаємо, що до Берліна приїздив в 1791 р. від українців один пан, Капніст на ім'я, й питався, чи Пруссія не помогла б українцям, що дуже тужать за своїми старими правами й хотіли б вернути собі давній козацький устрій. Але Пруссія тоді не хотіла воювати з Росією. Та навряд, чи й багато знайшлося б таких на Україні, щоб відважились бунтувати. Навчилися уже на попереднім. Отже потиху жалувались, а самі московської ласки запобігали, на службу тислись та за московськими плечами скубли своїх підданих, як у пісні співається:

Ой горе-біда, не гетьманщина,
Вже мені надокучила вража панщина,
Я на панщину йду, торбу хліба несучу,
А із панщини йду — спотикаюся,
Дрібними слізюньками упиваюся.

24. ГАЙДАМАЧЧИНА. КІНЕЦЬ ПОЛЬЩІ

Таке діялося в Гетьманщині, що під Росією була. В тій же Україні, що зіставалась під Польщею — в Галичині, на Волині, на Поділлі західнім (де Кам'янець), повстання народне за Хмельницького тільки перешуміло як коротка буря, і потім усе по-давньому пішло. Ще сильніше по ній стала Польща панувати, ще більше польщина почала все українське витискати. Бо хто був сміливіший і завзятіший між тутешнім українським людом, той пішов до козаків, на ту Україну, де боротьба з Польщею йшла, а лишилося що плохіше та смирніше, та ще нижче похилило голову перед Польщею.

В Київщині та Брацлавщині — по Случ, по Бар та Межибож — козаччина з Польщею сильно боролась, не хотіла даватись полякам. Але як розділилась Україна на Правобічну та Лівобічну, як Москва відступила Польщі сама Правобічну Україну, — трудно стало боротись. Люди, наскучивши тою війною, не хочучи під Польщею бути, стали тікати за Дніпро. А як Дорошенко піддався, то козацьке та московське військо перегнали за Дніпро й решту людей, які ще зісталися в полудневій Київщині.

По тім, як то вже згадувалось, Семен Палій та інші полковники почали тут заводити козаччину наново, людей до неї скликати. Багато і з-за Дніпра сюди назад тікало, скуштувавши нової задніпрянської панщини. Як трохи змоглась та козаччина, задумав Палій з-під Польщі відірватись і пристав до Мазепи. Але Мазепа боявся Палія, бо Палія люди дуже любили: побоювався Мазепа, — ану ж той на його місце гетьманом стане. Закликав його до себе ніби на пораду та й вхопив, вислав на Сибір. Про се й пісні зложено:

Ой не знав, не знав вельможний Мазепа, як Палія зазвати,
Ой став же вельможний Мазепа на бенкет запрашати.
Ой приїдь, Палію Семене, да на бенкет до мене!

По сім недовго й Палієва козаччина простояла. Як по невдалій війні з турками цар Петро вдруге відступив ті краї Туреччині, то велів знову людей перегнати за Дніпро. Забрала, одначе, ті краї не Туреччина, а Польща (в 1714 р.). Стали збиратись на тутешні краї знову польські пани, внуки та правнуки тих, що панували тут перед Хмельниччиною. Почали людей скликати, села та міста наново закладати, обіцяючи їм різні полегкості на довгі літа. Стали люди стягатись і незадовго залюднилась наново та Київщина й Брацлавщина.

Але люди пам'ятали про недавню козаччину й на тутешніх панів лихим оком поглядали. Особливо, як проминули вільні літа та позаводили пани панщину. Не мирилися люди з нею. Збирались ватаги різного вільного люду, волочились по тутешніх краях та панів розбивали. Прозвано їх гайдамаками. Як запорожці з-під татар вернулись, то від них найбільше привідці до таких ватаг гайдамацьких виходили, а до них різні люди приставали, як вони на Україну приходили, — палили та руйнували панські двори. Для оборони пани держали двірських козаків — з своїх підданих набирали та військовій муштрі вчили, але й сі не раз до гайдамаків приставали против своїх панів.

В 1734 р., як умер тодішній польський король і пани сварились між собою та бились, кому новим королем бути, так Гайдамаччина тоді мало не цілу Київщину, Брацлавщину й Поділля зайняла. Селянство піднялось на панів. В Брацлавщині знайшовся полковник Верлан: він був старшим над двірськими козаками у одного пана, пристав до повстання, заходивсь між селянами заводити козаччину, творити з селян козацькі полки. Насилу поляки потім, як уже короля вибрано, задушили те повстання, і то не своєю силою, а упросивши до помочі московське військо.

По тім знову дуже сильна Гайдамаччина і повстання народне було в 1750 р., а ще більше — в 1768 р. Се було найбільше і звалось Коліївщиною. Описав її Шевченко з того, як люди про неї повідали. Пісень про неї чимало зложено. Тоді поляки пробували в Київщині унію завести, а православні не давались. У Медведівському монастирі коло Чигирини в послушниках був запорожець Максим Залізняк, так він зібрав запорозьку ватагу та з нею пішов на Україну панів бити. Сила людей тоді повстало.

Пішла поголоска, що від цариці Катерини прийшла така “золота грамота”, аби люди на Україні повставали та побивали ляхів та євреїв. Стали вони тікати, ховатись по сильніших кріпостях. Найбільше поховалося в Умані. Але сотник — старший над двірськими козаками уманськими — Іван Гонта до гайдамаків пристав: думав, що прийшов час Україну визволяти, та що москалі в тім будуть українцям помагати. Тоді гайдамаки здобули Умань й побили чимало поляків та євреїв — хоч і не було воно так страшно й криваво, як то люди потім оповідали.

Але тим часом король польський знов удався до цариці Катерини, просив військо на гайдамаків прислати. Гайдамаки сподівались, що російське військо буде їм помагати, і самі до нього йшли, як їх кликали. Москалі ж їх ловили та полякам віддавали, а ті нелюдськими карами карали: стинали, руки, ноги рубали. З Гонти, кажуть, шкуру з живого здерли. Так повстання й задавили.

Скоро, одначе, прийшов кінець і Польщі. Сусідні держави — Росія, Австрія і Пруссія — бачили, що вона ослабла, не має ні війська, ні якої сили, і самі польські пани за гроші готові кожному на Польщу помагати — так зледащили. От і змовились розібрати між себе польські землі. В 1772 р. зробили так: Росія взяла Білорусь, Австрія — Галичину, Пруссія — землі коло Балтійського моря. Інші землі, в тім і Волинь та Київщина, зістались при польським королі. Але двадцять літ пізніше (1793 р.) Росія змовилася з Пруссією і знову від Польщі землі забрали. Росія собі тоді взяла Волинь. Поляки зробили повстання, але те повстання російські війська задавили, і по тім сусіди поділили Польщу до решти. Не стало Польщі зовсім.

Але хоч не стало Польщі, то українцям не стало через те легше, особливо в тих землях, що перейшли до Росії. Польські пани далі панували над українським селянством, а навіть панування їх стало ще тяжче, бо тепер поліція й військо російське чи австрійське тяжко карали селян за кожний непослух панам. На панів-поміщиків російське правительство дивилось, як на сторожів порядку, опору держави, і готове було задавити всяке противлення їм з боку українського селянства. Стало панам ще ліпше та безпечніше, як за Польщі, а людям — ще гірше. Як то в пісні співається:

Була Польща, була Польща, а стала Росія,
Не заступить син за батька, а батько за сина.

Селяни пам'ятали свободні часи й хотіли вернуть козаччину, щоб вирватися з панської власті. Як була війна з Наполеоном, і потім за польського повстання (1831) правительство кликало в Полтавщині добровольців, аби в козаки йшли, й обіцяно було, що за те в козаках зістануться, не будуть рекрута давати. Багато йшло через се в козаки, але потім тих козаків на Кавказ погнали та й там оселили. В Київщині, як Кримська війна була (1855 р.), так люди просилися в козаки: надіялись, що потім будуть вільні від панщини. Але не справдилось те все.

В Австрії вже цісар (імператор) Йосиф, скоро по тім, як Галичину під Австрію взято, хотів селян з підданства увільнити, і дещо вже зробив для їх полегкості. Але він скоро вмер, і се діло по нім припинилось, аж у 1848 р. скасовано панщину в Галичині та на Буковині. В Росії ж тільки 1861 р. селяни з кріпаків стали вільними людьми. Правда, і в Галичині, як і на тій Україні, що в Росії, і потім до тої волі багато ще дечого бракувало та бракує й досі її — аби селянин справді був вільним і міг жити по-людськи, але в порівнянні з попереднім була й то велика зміна на краще.

25. УКРАЇНСТВО ПІДУПАДАЄ

Як пропала Гетьманщина та Січ-мати, здавалось, що вже українському народові прийшов кінець.

Знищено все те, що довгою і тяжкою працею і потом і кров'ю своєю створили покоління кращих українських людей для захисту свободи й свого національного життя. Зісталась українська маса народна розпорошена і беззахистна супроти натиску чужого права, чужої власті, чужого панства.

Галичину й Волинь давно опанувала вже польщина, тепер захопила й Київщину. Селянство працювало, як худоба в ярмі, на польських панів. Хто за його право хотів упімнутись, тому була одна дорога — до в'язниці та до Сибіру. А що з українського люду хоч трошечки догори підносилося, те зачиало говорити по-польськи, присвоювало собі польські звичаї й поведінки. Попи, ченці ледве що читати вміли руське письмо і для них видавались слов'янські церковні книги з польськими поясненнями. Ледве не ледве коли виходила “руська” книжка, українська себто, та й то церковна. В школах монастирських (так званих базиліянських) вчили по-польськи. Тільки дяки-бакалаври вчили по селах руського читання та письма.

З кінцем XVII в. за Мазепиних часів галицькі владики завели унію — потихеньку, непримітно: дістались на владичтва як православні, а помалу перевели церкви на унію. Сим разом тутешній український люд був так пригнічений, що й не пробував боротись. Боролось якийсь час львівське братство, та й воно згодом унію прийняло. Була то велика перемога польщини. Тільки самі поляки своє діло поспували, бо унію зневажили — мали її за щось нижче від католицької віри, за віру мужичу.

Тому й унія не затерла границі між польським і українським, і згодом, як народ привик до неї, стала унія такою ж “руською вірою”, прикметою тутешнього, галицького українського люду, а відміною від польського, як перед тим була віра православна. На Поділлі ж, на Волині і в Київщині, де була завелась унія, скасувало її російське правительство, як сі землі перейшли до Польщі. Найдовше задержалась вона в Холмщині й на Підляшші, — аж 1876 р. скасовано її тут силоміць, против бажання народу, що встиг уже призвичаїтись до унії як до своєї віри. Тому багато людей, не хочучи стати православними, послухало поляків і попереходило на католицьку віру і через те в значній часті сполющилось.

По Гетьманщині ж — на Україні Лівобічній та Слобідщині ширилась московщина. Про се всякими способами старалось російське правительство: не тільки щоб на Україні не було інакшого устрою, але щоб українці нічим не ріжнились від великоросіян, прийняли їх мову, звичаї й з ними зовсім змішались. Ще як Мазепу настановлювано на гетьманство, то бояри московські наказали гетьманові й старшині пильнувати того, щоб українці женилися з великоросіянками, і всякими іншими способами дбати про те, щоб україн-

ський народ тісніше злучити з великоросійським. Аби не було й знаку, що Україна — то щось осібне.

Цар Петро заборонив друкувати книжки українською мовою, або такою книжною мовою, що хоч трохи заносила українською, а ріжнилась від уживаної в великоросійських краях — щоб не було, велів, в українських книжках ніякого “особого наречія”. До того визначено осібних наглядців, “цензорів”, аби переглядали книжки. Навіть як схотіли в Києві видрукувати акафіст св. Варварі, написаний самим Київським митрополитом, то наперед велено перекласти його на великоросійську мову.

І пізніше так було. За цариці Катерини лавра Київська просила дозволити їй українські букварі надрукувати, бо російських люди на Україні не хочуть купувати, — то й того не дозволено. По школах почали вчити по-російськи, і хлопцям учителі мали виправляти мову, аби говорили й вимовляли так, як великороси. Навіть по церквах велено, читаючи або служачи, так слова вимовляти, як великороси вимовляють. Хотіло правительство, щоб українці згодом зовсім на великоросійську мову перейшли, а свою закинули.

Для того не дозволяло й не хотіло, щоб на Україні заводилися свої вищі школи, університети, чого українці добивались здавна, ще від часів Гадяцької унії. В 1760 р. українська старшина добивалась позволення, щоб Київську академію перемінено на повний університет з богословським факультетом, а другий, світський університет, щоб заложити в тодішній українській столиці Батурині. Але російське правительство не бажало, щоб українська молодь виховувалась у себе дома, в своїм духу і культурнім оточенні. Краще хотіло, щоб вона йшла до шкіл російських — набиралась російського духу.

Правда, українську старшину й не приходилось до того дуже силувати та нагинати. Вона й сама тоді старалась як можна більше відрізнитись від українського люду, з-поміж котрого вийшла так недавно. Посилала своїх дітей в школи московські, німецькі, навіть польські, не тільки для кращої науки, але також і для того, щоб вони відзвичаїлись від української мови та українських навичок. Щоб люди справді вірили, що то вони “благородні”, та забули, що їх діди були такими ж самими гречкосіями, як ті їх “піддані”, котрими вони тепер торгували та міняли, як собак.

Через те, а також і для того, аби піддобритись російському правительству, заробити собі гарну службу або маєтність, тислись українські старшенята на службу до Петербурга, до Москви й там справді ставали чистими росіянами, яким потім уже українське слово й українські звичаї “смерділи дьогтем”, здавались “мужичими”. Працювали для культури й письменства російського, збагачували його своєю працею, помагали йому піднятись, а про своє письменство й мову не дбали, бо тут нічого не можна було добитись, ніякої фортуни, а тільки біди від уряду.

Здавалось, приходив уже кінець українській мові, а з нею й українському народові. Бо мова — се душа народу, і мало котрий народ живе й чує себе,

стративши свою мову. А на Україні тодішній навіть люди, що любили свій український народ і хотіли для нього добра, приймали чужу мову, бо здавалось — українській мові вже прийшов край, уже вона вимирає, ні до чого не здатна.

На Україні Лівобічній, в Чернігівщині та Харківщині, наприклад, в тих часах жив славний чоловік Григорій Сковорода, перший український філософ, себто такий чоловік, що роздумує над самими основами людського й світового життя, доходить всьому найперших причин. Він цуравсь панства, цуравсь багатства, любив простий народ, ходив по Україні, не маючи при тулку, та научав людей, як треба жити. Люди велико шанували його як мудро і праведного чоловіка, любили слухати його пісні й байки й переймали з них багато. Але він складав їх не рідною українською мовою, а мішаною, ближчою до російської.

А в Західній Україні — в Галичині й на Волині — навіть ті люди, що вірно любили свій народ, сливе не писали вже інакше, як по-польськи — бо здавалось їм, що українська мова ні на що мудре не здатна, що то справді проста, мужича мова, та й годі.

Здавалось, кажу, що справді приходив кінець українству — в одній часті України від московщини, в другій від польщини. Але так не сталося, на щастя. І в самий той лютий, найгірший час, коли Україна так підупала, — починає справа повертати на ліпше, починає українство відроджуватись. Як дерево, що прив'яло було, здавалось, — уже й засихати починає, а потім від повітря, від води починає знову приходити до сили, відживе, відмолодиться, так почав оживати й український пеня з його глибоким корінням, що сиділо в українським ґрунті, коли повіяло на нього животворне повітря з європейського заходу.

26. УКРАЇНСТВО ВІДЖИВАЄ

Перші позначки переміни на краще в українським житті показалися в Галичині. Австрійське правительство, що забрало сей край силоміць від Польщі в 1772 р., побоювалось польських панів, що вони будуть тягнути до Польщі, до її відновлення. Тому не хотіло, аби вони мали силу над українським народом і могли його вести за собою.

Вже згадувано було, що тодішній цісар австрійський Йосиф почав заходитись коло того, щоб визволити селян з підданства й укоротити власть панів над ними. Він же й його мати цісарева Марія-Тереза заходились піднести освіту та науку між українцями, наказували заводити по Галичині школи менші й більші, а в них щоб учили “місцевою народною мовою”, себто українською. Як у Львові закладано університет (в 1784 р.), то визначено кілька професорів, аби викладали науку “руською”, себто українською мовою, а при університеті зроблено “ліцей” (подібно як гімназію), де б українських хлопців підучувано до університетської науки, там наука вся мала вестись “руською” мовою.

Але тутешні українці тоді ще не вміли з того всього добре скористати. Вони вже відзвичаїлись від народної мови, себто привикли за панами вважати її за мужицьку, нездатну для науки, для книжки. Тому замість чистої народної мови уживали в тих школах і в книжках мову мішану з української, церковнослов'янської, польської й російської. Думали, що вона буде краща, делікатніша, "образованіша". Тим часом була вона незрозуміла й чудернацька, через те негарна й до ужитку нездатна. Тому що її, а не народну мову пробували заводити в школах, се багато зашкодило освіті.

Проте багато знаходилося таких, що боронили такої ненародної мови й дуже довго, аж до наших часів, не хотіли прийняти мови народної, називали її мовою мужицькою, мовою пастухів і свинопасів. А того не розуміли, що до освіти й науки найкраще вживати мови природної, рідної, такої, якою діти змалку навчаються говорити. Се вже в XVI віці тямущі люди на Україні розуміли, й тоді вже церковні й усякі книги "простою" мовою толкували й перекладали. Але пропав той розум потім між українським громадянством.

А тим часом не одно змінилось на гірше. Скоро потім як цїсар Йосиф умер, знов узяли пани велику силу та все, що робилося для селян, і припинили. Постарались вони у властей і про те, що в школах народних, навіть найменших, заведено замість української мови мову польську (1816). Всякі старання про народну просвіту стрічалися з великими перешкодами. В Перемишлі зав'язане було таке просвітне товариство, то навіть і робити йому нічого не дали. Але таки зовсім спинити тої роботи не могли ані пани, ані власті, що їм помагали, бо вже повіяв новий вітер з України.

Бо на Україні хоч як московцилися панські верхи, але все-таки не вигасала зовсім любов до української мови, до українських пісень, звичаїв і української старовини. Народу московщина не зачіпила, він далі держався своїх звичаїв і мови, співав свої пісні і "псальми", й кождий тямущий чоловік мусив признати, що мова та гарна, в звичаях є багато доброго й розумного, а щодо пісень українських, то трудно й знайти щось рівне з ними у інших народів. І не переводились між людьми більш освіченими й тямущими такі, що складали тою українською народною мовою вірші, пісні й інші речі, хоч у школах вчено їх мови російської.

Вони почували, що на іншій мові не потраплять так гарно зложити пісню, своє почуття виложити у влучних словах і тими словами промовити до розуму чи до почуття своїх земляків так, як на своїй рідній українській мові. Знаємо з тих людей декотрих на ім'я, а здебільшого імена їх загубились і забулись. Бо писання їх не були друковані, хоч знали їх люди, співали їх пісні, й чимало їх перейшло в народ, стали співатись по селах як пісні народні.

Першим більшим писанням, що було зложене народною українською мовою і не лишилось тільки в відписах, а було надруковане, була "Вергілієва Енеїда, на українську мову перелицьована". Написав її Іван Котляревський,

син полтавського діякона. В тім писанні своїм переробив він старий твір латинського поета Вергілія про мандрівку Енея й його товаришів троян, писаний скоро по Рождестві Христовім.

Така мода була тоді: переробляти старинні писання, на сміх прибираючи їх по-своєму. От і Котляревський переробив так Енеїду, на сміх представивши Енея й його товаришів українськими волоцюгами — такими, як запорожці з недавно зруйнованої Січі. Смішно й дотепно се він зробив, але не в тім сила, а в тім найбільше, що описав він там сучасну Україну. Ніби на сміх, а на правду з великим замилюванням описав, з любов'ю до українського життя, до української старовини, до українського народу, особливо простого, селянського.

Описуючи, наприклад, як Еней ходив у пекло й там оглядав різні муки, згадав Котляревський про сучасне панство українське; “що людям лґоти не давало і ставило їх за скотів”. Описуючи війни латинські, згадав недавню Гетьманщину й добрим словом спом'янув її “славнії полки козацькі”, а сучасній зненавидженій солдатській службі дорікнув її каторжною муштрою (“Стій!” “Не шевелись!”). Кому читав Котляревський свою Енеїду, всім дуже сподобалось, що так гарно описана в ній Україна. Списували її собі, а один список попав у руки багатому українцеві Парпурі, що жив у Петербурзі, і той надрукував Енеїду в 1798 році, без відомості навіть Котляревського. Пішла вона тоді ще більше в громаду. Потім один книгар її надрукував удруге, і аж тоді сам Котляревський уже від себе надрукував її втретє, побачивши, як вона припала людям до смаку.

Хотів він людей посмішити, а ненароком зробив велике діло: показав своєю Енеїдою, як то гарно можна народною українською мовою писати і яке те життя українське цікаве — є про що написати! І почали за ним писати по-українськи інші. Через те величаємо Котляревського батьком нового народного українського письменства, а Енеїду — його початком. Століття від видання Енеїди святкувала ціла Україна як національне свято і в ріднім місті Котляревського — Полтаві поставлено йому монумент.

Багато значило й се, що саме тоді, як писав Котляревський, був такий час, що скрізь зачали цікавитись народним життям, мовою, піснями й казками, переказами про старовину й старинним життям. Почали збирати народні пісні й оповідання та на їх взір свої укладати. Почалось воно в Англії й Німеччині, пішло потім по слов'янських землях: у сербів, поляків, чехів, у Росії теж. Почали й на Україні збирати народні пісні, перекази, учитись народної мови, а з тим набирати більше поважання, більш любові й до простого народу, й до своєї землі, до своєї народності.

Побачили, що під убогою сільською стріхою можна знайти не раз більше щирості, справедливості й розуму, як у багатих палатах. Довідалися, що той сірий, поневіряний народ, ті піддані-кріпаки, що їх пани “ставили за скотів”, сотворив прегарні співанки, зложив чудові пісні й думи. Узріли чоловіка в тім

підданім і стали думати за поліпшення долі його. А заразом одні за другим стали пробувати творити, писати на українській мові чи то на взір народних пісень, чи за прикладом чужих великих письменників. Стали описувати життя нашого народу й його минувшину, розбуджувати любов до свого слова, до свого народу, до України та кровію й слізьми политої історії її.

В 1818 р. вийшла перша граматика народної української мови; зложив її Павловський, так як по Харківщині говорять. В 1819 р. вийшла перша збірка українських дум, зібрана Цертелевим, а прийнята з великими похвалами всіми тямущими людьми.

З тих, що самі писали по-українськи, в тім часі визначився Гулак-Артемівський своїми гарними віршами. Між іншим, в байці “Пан та собака” представив він гірку долю селянина під видом собаки, якому все від панів біда, як він їм не служить. Перший почав перекладати на українське з світової літератури, і взагалі ставився до українського літературного діла поважно. Котляревський в тім же часі написав дуже гарну оперету (представлення з співами): “Наталка-Полтавка”, де описував щирість і добрі звичаї селянські. Від неї веде початок новий український театр.

Трохи пізніше зачав писати оповідання про сільське життя третій великий письменник нової української літератури Григорій Квітка, теж представляючи добрі сторони українського селянина, його чесну, правдиву вдачу, вірність і щирість, особливо в жіноцтві.

То був той новий вітер, що повів по всім просторі України: повів народолюбства, любові до свого народу, до його життя, мови, до його минувшості. Він дав новий напрям і галицькому українському письменству — спровадив його на народну і народолюбну стежку.

27. ШЕВЧЕНКО Й ЙОГО ТОВАРИШІ

Були то, одначе, тільки початки, а дійшли вони своєї правди тоді, як між українцями з’явивсь такий великий поет, як Шевченко, а поруч нього чимало інших тямущих і високоталановитих людей, перейнятих гарячою любов’ю до свого народу.

Вони почали розкривати й описувати сучасне життя українського народу, об’яснити українську історію. Стали думати та шукати способу поправити долю українського селянина, піднести український народ з його занепаду, щоб став він рівно з іншими народами освітою, достатком, повагою, а не був слугою, наймитом в роботі тих інших народів. Зненавидівши ту неволю, в яку попала Україна під царським та польським пануванням, вони склали плани її визволення і забезпечення її устрою вільного, народного, виборного, — щоб був він міцною охороною свободи, рівності й братерства, про яке мріяли найкращі голови в Західній Європі, особливо у Франції.

Головою між тими людьми, не тільки своїм талантом, хистом поетичним, але й любов'ю до свого народу, завзяттям, відвагою та щирістю, був Тарас Шевченко. Він був син кріпака з Київщини, з Звенигородського повіту. Виріс в біді; замолоду взято його до панських покоїв, потім дали його в науку до маляра, бо до малярства мав він велику охоту і вдачу. Там же, молодим двадцятилітнім хлопцем, зачав він складати українські вірші. Довідались про його хист тямущі люди й зложили гроші та викупили його з кріпацтва. В 1840 році надруковано першу збірку його віршів — називався “Кобзар”. На другий рік вийшла його поема “Гайдамаки”. Як блискавка пронеслась його слава по всій Україні. Не вірили собі люди, що по-українськи може виходити всяка думка так гарно, а разом так просто, як у Шевченка, що й простого чоловіка, і ученого за серце хапає й до самої душі його промовляє, — “без хитрої мови, а голосна та правдива, як Господа слово”.

Гарно писали й попередні письменники, як Котляревський, Артемовський, Квітка, але й порівняти того не можна з Шевченком. Ба, й у інших народів нелегко знайти поета такого, щоб писав так просто, щиро, а так гарно і сильно. А що вже казати про Україну, по тій поневірці безконечній, як уже не лишилось їй нічого доброго на світі, як здавалось, що не буде вже їй нічого, крім вічної неволі та смутку, коли вона, як той самий Шевченко казав — “обідрана, сиротою, понад Дніпром плаче!”

Великою потіхою для неї було огненне слово Шевченкове. Вступив знов дух по довгих віках в українське серце. Подумали українці, що й вони між людьми не послідні, коли між ними заявився такий поет — не з розкішних палат, а з-під убогої стріхи! Що ж то за сила спить іще в тім українськім народі — аби тільки розбити ті кайдани, якими його оковано, дати йому волю, дати йому освіту, відкрити очі на себе й на світ, на свою минувшину! І мов зачаровані слухали, як пригадував їм Шевченко українську минувшину, славу козацьку, відвагу юнацьку.

Щоб у війнах, битвах кохались — не такий був чоловік Шевченко. Він любив козаччину за її свободолюбність, за завзяття й відвагу, з якою козаки боронили свій край, свій народ та його свободу. Та що ж! Прогомоніла й затихла та слава козацька, блиснули й зникли блискучі клейноти! Забулись гетьмани з старшиною, що не вмiли попровадити ту козаччину і свій народ, а увільняючи його з чужої неволі, задумували на його свій ретязь сплести. Розлилась і висохла кров тих борців за свободу України, що мали завзяття й відвагу, а не вмiли з тою свободою ради дати, не вмiли порядку на увільненій Україні завести, та вкінці стали самі себе побивати, замість аби спільними силами боронитися від лукавого ворога. І загнuzдали той освободжений народ український не тільки чужі, а й свої: “Гірше ляха свої діти її розпинають”.

Журився Шевченко над тою тяжкою долею, в яку впала Україна по стількох заходах, по тих морях крові, пролитої для визволення українського народу. Сам вийшовши з-поміж кріпаків, знав він, яке лихо привалило той

народ, і кликав до тих паничів, що солоденькими словами описували красу України, замовчуючи про те лихо, що на ній панувало.

Ніхто перед Шевченком, ані потім навіть, не виступав так сміло против кріпацтва, против панів, против царя, властей, що той панський лад підтримують та боронять. Інші лише десь, мов ненароком, або натяками — наздогад буряків, як то кажуть, — сі справи зачіпали. Шевченко сміло й не ховаючись ударяв з усею силою, не прибираючи легших слів, ударяв на нелюдські порядки, які Україну обсіли, і накликав своїх земляків до боротьби за волю й ліпшу долю свого народу. Накликав сучасну українську інтелігенцію, аби щиро полюбила свій край і народ та доходила Україні свободи й добра — не для свого панування, а для щастя всього народу. Щоб не дивилась на той народ, як на своїх підданих і слуг, а як на своїх братів правдивих, і постаралась для них щиро всякого добра.

В 1844 р. Шевченко поїхав на Україну. В Києві зійшовся він і заприятелював з кількома українцями, тямущими в різних справах українських і теж щирими для українського народу і українства. Був між ними Костомарів, що тоді був професором університету в Києві й розбирав українську історію. Був Куліш, що збирав тоді народні пісні, перекази, а потім уславивсь як поет і письменник. Були й інші визначні люди, все молоді, повні сил і завзяття; Шевченко мав тоді 30 літ, його знайомі — ще від нього молодші. Зчаста сходились вони та щиро розмовляли між собою, до чого треба йти й яким способом допомогти своєму народові.

Зав'язали між собою таке братство, щоб приєднувати до того інших щирих і тямущих людей, спільними силами доходити правди та добра своєму народові й іншим народам слов'янським. Назвали се "Братством Кирила і Мефодія", первоучителів слов'янських, що принесли до слов'ян письменство, освіту й слово Христове.

Постановили доходити того, аби не було неволі між людьми, щоб знесено було кріпацтво й одні люди не були підданими інших. Щоб не було полегкостей для одних, а тягарів для других, не було різниці між мужиками й дворянами або купцями, а мали всі однакові права. Щоб кожній вірі й народності була свобода, аби не було так, що чоловіку не дозволяють вірити так, як він хоче, а силоміць змушують його бути православним чи католиком, хоч він того не хоче. Щоб вільно було друкувати всякі книжки чи газети, без усякої перешкоди чи нагляду від начальства, всякі думки висловляти, й не можна було б за се людей карати, що вони такі думки висловляють чи між людьми ширять — себто, щоб була свобода сумління і слова.

Для забезпечення тої свободи і рівності братчики вважали найкращим способом, щоб кожний народ слов'янський, між ними й український, жив собі самостійно, по своїй волі, під своєю управою, вибираючи собі начальство по своїй волі. Щоб не було такого, що один народ другим володіє й над ним

панує, але щоб жили кождий свобідно і тільки були в братськїм союзї між собою — спільними силами собі помагали й боронили (се зветься “федерація” — слово латинське, а значить спілку, товариство, союз).

Для того щоб доходити сього, почали приєднувати до свого братства кращих людей з українського громадянства, виготовляти листи і поклики для потайного поширення між людьми. Костомарів виготовив таке сміливе й гаряче писання під назвою: “Книга битія українського народу”. Викладав у нїм давні основи рівності й братерства, свободи й народовластя, які були здавна в українськїм житті, виявилися в козацтві, в старих братствах українських, а задалені були польським панством та московським царством.

Але лиха біда спіткала сі заходи братчиків. На початку 1847 р. донїс на них один чоловічок. Поарештували їх, захопили їх писання, стали судити і позасуджували до ріжних тяжких кар. Шевченка, за те, що він на царя і правительство вірші складав, віддали в солдати на віки, заборонивши писати й малювати, й заслали на азїатську границю. Костомарова й Куліша, видержавши в в’язниці, в ріжні московські городи позасїлали, теж писати заборонивши. Й інших тяжко покарали. Приборкали найкращі українські сили.

28. УКРАЇНСЬКИЙ РУХ В 1860 І 1870-х РОКАХ

Так розігнано перше товариство, що зібралось працювати для України, — доходити свому народові свободи й щастя. Правительство взялось заборонити й нищити українські книги, українське слово, українську пам’ять про старовину. Навіть такі слова, як “Україна”, “Гетьманщина”, не дозволялися в друкованих книгах. З старих пам’яток про козащину пропускалося те, що говорило про старі українські змагання до свободи. Одначе сміливі гадки кирило-мефодіївців, огненні слова Шевченка жили в громадянстві: ширилися в писаних копіях.

Тим часом настали в Росії вільніші часи, після Кримської війни. Кирило-мефодіївців увільнено з заслання й могли вони, хоч не всі, зібратись до купи. Зібралися в Петербурзі і стали там видавати українські книжки та місячник, журнал українсько-російський, що звався “Основа” (виходив в рр. 1861 і 1862), і в нїм поширювали свої гадки про українство.

За ті десять літ багато змінилося в Росії. В Кримській війні побито російські війська, й побачили люди, що годі такому порядкові бути далі: не давали людям свободи на те, мовляв, аби “государство” (державна) було сильніше, а тим часом показалося, що государство з того ледве не пропало, бо без свободи та освіти й держава не може бути сильна. Правительство схаменулось на якийсь час і метнулось до реформ (нових порядків). На першу чергу заходилося коло скасування кріпацтва, потім коло заведення кращих судів, городської та земської управи, народної освіти.

Братчики кирило-мефодіївські, між ними й Шевченко, що тоді, одначе, вже доживав свої останні дні (вмер в лютім 1861 року), й інші українці пристали всім серцем до справи скасування кріпацтва. Вже віддавна, як знаємо, в письменстві українським сильно били на кріпацтво, як на велику неправду (дуже гарні оповідання про те кріпацтво писала в тім часі, в 1850—1860 роках, Марія Маркович, підписуючися “Марко Вовчок”). Тепер, коли правительство само взялось до визволення кріпаків, багато з українців мали в сім велику участь та піклувались про те, щоб визволення якнайкраще було сповнене; ставали за мирових посередників, або працювали по селах.

Для того щоб селяни знали свої права й могли за них упоминатись, українці заходились писати книжечки про закони й порядки державні. Брались також до поширення освіти між народом, упоминались за тим, щоб наука була в школі на мові українській — рідній, для дитини зрозумілій, аби та наука була легка й корисна. Закладали школи для дорослих, такі, де можна було вчитися вечорами та неділями робітникам і слугам неписьменним. Складали й видавали книжки для шкільної науки, маленьких та дешевих — копійчаних “метеликів”, щоб поширювати між людьми. А разом з тим і в тім місячнику і деінде накликувано українську інтелігенцію, освічених людей, аби держались своєї народності й не занедбували праці для України та для народу українського, для мас трудящих, селянських.

Костомарів, бувши тоді славним істориком, професором Петербурзького університету, видавав на те цінні й важні писання про українську історію, вияснюючи ті нахили й змагання, які були в українським житті, — до свободи і рівності, демократизму, народовластя і федеративного устрою, ще в княжих часах і потім в добі козацькій. Куліш писав про українське письменство, вияснюючи його народолюбні й демократичні змагання.

Цілий сей український рух 1850—1860-х років мав такий народолюбний, народницький характер. Політична програма кирило-мефодіївська відійшла на другий план. Діяльність українська мала характер вповні законний, укладалася в рамці тодішнього правительственного напрямку. Незважаючи на те, над українством уже чорні ворони крякали.

З одного боку пани польські зводили крик до властей, що українці підіймають народ на панів, так, що пани народного повстання бояться, життя свого не певні. Інші знов якраз правили, що українство йде від поляків, що то “польська інтрига” (штука), аби підняти українців на Росію разом з поляками — саме ж 1863 р. піднялось польське повстання. Треті пригадували правительству давні заборони царя Петра і Катерини на українську мову, аби нею нічого не друковано — що так воно й треба, щоб, мовляв, Україна не відірвалась від Росії.

Дурне було те говорення про польську інтригу, бо не дурні були поляки підіймати українство на свою голову. В Галичині польські пани, навпаки, казали, що се австрійське правительство, або москалі видумали українство.

А ще дурніша рада була заборонами запобігати тому, щоб Україна не відірвалась від Росії. Треба було старатись, щоб у державі був добрий лад, щоб усім народам в ній була свобода й право, і тоді ні українці ні хто інший не схоче відриватись від неї, а заборонами можна тільки знеохотити до держави.

Проте вгорі тоді такі люди були, що тих немудрих осторог слухали, і в 1863 р. тодішній міністр внутрішніх справ видав таке розпорядження, аби цензори не дозволяли друкувати українською мовою ніяких книжок для народу, а особливо таких, що для науки, для школи, де подаються якісь відомості з науки. Пішла разом з тим нагінка за всім, що пахло українством та роботою для народу українського. Школи недільні закривали, читати по-українськи забороняли; багато українців повисилано з України в далекі, північні московські городи. Так припинено всяку роботу для українського народу і для українства.

Потім трохи були попустили з того. Стали легше пускати українські книжки, навіть і популярні, для народу. Осередком української роботи став Київ, де зібралось чимало талановитих і тямущих людей з вихованців тутешнього університету, що повиростали по розгромі кирило-мефодіївців. Головну увагу звертали вони на роботу культурну й наукову. Коли в Києві дозволено відкрити відділ географічного товариства (1872), коло нього й скупчилась наукова робота. Стало розвиватись також красне письменство (повісті, поезії), появилися перші початки соціального українського роману — такого, що малював українське життя в нових обставинах, по знесенню кріпацтва.

Але знову знайшлись перевертні з своїх же таки земляків, які почали говорити, що то все йде від ворогів Росії, що то все “сепаратизм”^{*} — Україна від Росії відірветься. Отже 1876 р. вийшов царський указ, де заборонено в Росії видавати всякі книжки, окрім віршів та оповідань, і з-за границі привозити українські видання. Заборона та від того часу простояла аж до 1906 року, рівно тридцять літ.

Не можна було ніякої наукової чи просвітньої книжки по-українськи видати, чи про Україну та українську історію, чи про чужі краї, чи про природу, чи про господарство, чи про хороби та здоров'я. Рідко яка за десятки літ якимсь чудом проскочила. Не можна було на українську мову перекладати якісь писання з чужих мов. Не можна було видавати ніяких книжок для дітей — аби не звикали читати по-своєму, або для шкіл — щоб не вчили по-українському.

Оповідання й вірші дозволялися теж лише такі, що от для забави тільки, а як в них була якась поважніша думка, або щось про Україну, про порядок громадський та державний, або щось на панів та на властей, то не дозволяли. Не можна було якийсь час представляти українських представлень, ані навіть співати українських пісень, — уже потім дозволили знову, та й то з усякими труднощами та вигадками. І як бачили, що якийсь українець українства сильно

^{*} Слово латинське, а значить охоту до відірвання, відлучення.

держитись, то таких з служби скидали, висилали в московські города, або арештували. Хотіли задавити українство до решти.

29. УКРАЇНСТВО ПІД ЗАБОРОНОЮ. РОБОТА НА ГАЛИЦЬКИМ ҐРУНТІ

Коли українці побачили, що се хочуть зовсім задавити українство, аби й знаку його не лишилося, то багато їх почали свою роботу українську переносити за границю — до Галичини. Як в Росії не дають, то хоч аби там українство далі розвивалось, доки тут вільніші часи настануть. Бо в Галичині якоїсь заборони на українську мову тоді не було.

Правда, поляки відсунули українство від усього, і між самими українцями верховодили темні люди, з митрополичої консисторії тощо, народній мові і селянським інтересам не прихильні. Через те тим людям, що за прикладом російських українців хотіли і в Галичині перевести письменство на чисто народній ґрунт, на перших початках прийшлося дуже бідувати. Перша така громадка зложилась в 1830-х роках між студентами Львівської духовної семінарії. Напереді її стояли три талановиті студенти, від котрих веде свій початок галицьке українство (“руська трійця”, як її називано) — Шашкевич, Головацький і Вагилевич. Вони писали вірші й статті про місцеву старовину, збирали пісні й перекази народні, але їх збірки забороняли, їх самих гнали як людей непевних.

Аж як в 1848 р. поляки хотіли бунтуватись на Австрію, то австрійське правительство звернулось до русинів-українців, хотіло підтримати українську мову, і школу, і всякі установи. Серед русинів галицьких тоді також народній напрям узяв гору. Недовго те все добро потривало, й скоро польські пани забрали в свої руки всі справи в Галичині. Але все-таки йшло воно до волі, до конституції.

Уже в 1848 р., як збунтувався народ, обіцяв імператор дати конституцію. Потім стали сю справу затягати, але в 1866 р., по нещасливій війні Австрії з Пруссією, таки справді конституція настала. Признано рівне право всім народам, свободу віри, слова, друку. До справ цілої держави заведено державну раду (думу) у столиці (Відні), а для справ поодиноких країв — сойми. Один такий сойм заведено у Львові, другий — в Чернівцях, і там виборні депутати мали порядкувати справи краєві.

Правда, при тім не було вселюдного, рівного і прямого виборчого права, так що і в парламенті, і в соймі польські пани мали велику перевагу над українцями. Бо українська Галичина була злучена в один край з польською, Краківською землею під назвою Галичини, з одною спільною управою й одним соймом. Українці заходились коло того, аби розділити їх — щоб українська Галичина (або східна Галичина) мала осібну свою управу і осібний сойм. Але поляки не приставали на се, хоча мати перевагу над українцями і в східній Галичині.

Польській шляхті правительство австрійське давало велику силу. Все начальство в Галичині було в польських руках і правительство австрійське сливе не мішалось до тутешньої управи. Тому українцям галицьким не можна було наладити такий порядок, щоб добре піднести тутешній український люд. А все-таки хоч трохи свободи було — можна було хоч потрохи справу посувати наперед.

В школах народних наука була на українській мові; гімназій таких, де вчать по-українськи, хоч трудно і помалу (бо польські пани тому противились дуже), а все-таки прибувало потроху; і в університеті Львівським та Чернівецьким деякі науки викладались по-українськи. Можна було видавати по-українськи всякі книжки й газети, відбувати всякі зібрання й про всякі справи радитись і говорити доволі свobodно, в порівнянні з тодішньою Росією. Можна було свobodно засновувати товариства позичкові, торговельні, потребительські, просвітні, культурні, наукові, бібліотеки й читальні і всякі інші. Можна було чи до суду, чи до іншого уряду всякі листи чи прошення писати по-українськи, й відповідати на них також повинні були по-українськи.

Отже, кажу, як стали забороняти все українське в Росії, то багато українців стало переносити свою роботу до Галичини: посилало сюди свої писання з російської України, або й переїздило до Галичини, щоб тут працювати. Почалось се з 1860-х років уже, особливо після того заборонного розпорядження 1863 р., а тепер після царського указу 1876 р. пішло ще сильніше.

Великою се було підмогою для українського життя в Австрії, бо ті сили й поміч з російської України підтримали тут український рух і надали йому той же демократичний, народолюбний характер, який він мав в Росії. І для України російської се було важно, що українська національна робота не переривалась. Ті питання, яких не можна було обговорювати в Росії, обговорювались в виданнях галицьких або інших заграничних. Книжки, не пропущені російською цензурою, друкувались в Галичині, і відти діставались і на Україну, неважаючи на всі заборони.

На се ще перед указом 1876 р. за зібрані в Росії гроші куплено осібну друкарню і при ній заложено у Львові “Товариство імені Шевченка” (на пам’ять і честь Шевченка), щоб воно займалось українським письменством і наукою, заходом українців і галичан. Згодом воно розвинулось і видало багато різних корисних книжок в різних справах, наукових і літературних.

Після указу 1876 р. київські українці порішили, щоб один з найбільш талановитих українських учених і письменників, професор Київського університету Драгоманов осівся в Галичині, або деінде за границею, і відти ширив серед європейського громадянства відомості про Україну, її національні домагання і утиски, які вона терпить. Се Драгоманову було під мисль, бо він був прихильником твердої боротьби за народні права.

Тим часом як інші земляки думали про те, що треба вибирати такі способи національної роботи, які б менше гнівали російський уряд, та вимишляли, як

би то “примирити з собою російське правительство”, — Драгоманов доводив, що податливістю та покірністю тут нічого не можна здобути. Треба спертися на народі, взяти своїм завданням соціальні реформи, які б підняли нарід, його добробут, свідомість, дбати про освіту й усвідомлення сього народу, розвинути для нього відповідну літературу і разом з його зростом і поступом розширяти рамці національної української культури.

За порозумінням з земляками і за їх допомогою взявся він вести українські видання і пробував осістись для сього в Галичині. Одначе австрійська цензура була тоді ще доволі-таки темна і страшенно боялась усього, що пахло соціалізмом, тому Драгоманов кінець кінцем рішивсь осістися в свобіднішій Швейцарії, в Женеві, і тут за помічю молодших товаришів видавав в 1870 і 1880-х роках політичні збірники і другі інші книжки, які ширились не тільки за границею, а і в російським громадянстві, особливо серед молодіжі. Війшов у тісні зносини з галицькими громадянами більш поступовими, з молодіжжю, і серед них старавсь поширити свої гадки — про потребу перебудови життя на європейський спосіб, щоб пересадити на галицький ґрунт європейські ідеї, здобутки критичної, наукової мислі, соціалістичні й політичні домагання.

Під впливом отсих європейських ідей починається новий рух в українським громадянстві Росії. Стає помітним уже з 1880-х, і потім ще виразніше в 1890-х і 1900-х роках. Чисто культурницькі інтереси, або українофільські (“українолюбні” себто), що цурались політичної боротьби, різкої опозиції правительству та радили займатись українознавством, або красним письменством, в межах дозволеного, — уступають своє місце політичній, програмній роботі. Поруч народництва культурного й економічного — що дбало про освіту та добробут народний, наростає політичне: політичний і соціальний радикалізм, що накликає до глибокого перестрою і громадського, і державного життя, до змін самих основ в відносинах, в яких люди живуть і працюють.

Українське громадянство вертається з новим завзяттям до старих програмних ідей кирило-мефодіївців. Розробляє їх, відкидаючи романтичні мрії й вибираючи те певне і реальне, що має послужити добру народному й інтересам трудящого люду, на котрім опирає воно ще більш рішуче свою політичну програму. З’являються початки партійного поділу. В 1880-х роках в Галичині народовці, з культурної течії перетворившись в політичну партію, перейшли до організаційної політичної роботи. З початком 1890-х рр. з людей, що стояли під впливами Драгоманова, твориться партія радикальна. Вона жваво заходила коло політичної праці між народом і завзято виступила против проби порозуміння (“угоди”) старших народовців з австрійським правительством і польською шляхтою.

Сим порозумінням народовці хотіли у польської шляхти, що держала в своїх руках край, його сойм і його адміністрацію, купити різні уступки для української національної культури. Шляхта обіцяла, напр., дати свою згоду ще на одну українську гімназію, на катедру історії в Львівським університеті

і т. ін., — чого правительство без її згоди не хотіло, або не могло зробити. Радикали гаряче виступили против сеї згоди з панами, та ще за таку марну ціну, і під впливом їх протестів сю угоду розірвано.

30. ПЕРША СВОБОДА УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА

Так українство не вмерло, а йшло наперед, не вважаючи на заборони. Особливо ясний був його поступ в Галичині, де стало тоді доволі свobodно українському життю, бо цензура була легша і навички до політичної свободи пішли глибоко в громадянство, в нарід.

Українському народові в Росії було далеко тяжче. Галицькі газети й книжки переважно були заборонені в Росії, мало хто їх і бачив тут, а в Росії далі не можна було видавати сливе ніяких українських книжок для поучення і для відомостей, ніяких українських газет і журналів. Приходилось, на сміх людям, укладати в формі якихось оповідань, повістей відомості про лікарську справу, про хвороби, — аби то цензура пропустила! Наука в школі була на мові російській, і більш дітей селянських та школа мучила, як учила. Не маючи до читання українських книжок, ученики, вийшовши з школи, по кількох літах відвикали читати, забували і те, чому навчилися в школі, і народ, зістаючись темним і непросвіченим, біднів, підупадав, лишавсь позаду інших народів.

На се не раз вказували українці правительству, та се нічого не помагало. Правительство боялось, що з того вийде “сепаратизм”, розлука українського народу з російським (великоруським), і ніяким чином не хотіло пристати на се. Тільки після погрому Росії в війні з Японією збентежене правительство не чуло вже себе в силі противстати громадському рухові, домаганням нового, свobodного ладу, й пішло на різні уступки.

Тоді і в українській справі комітет міністрів признав, при кінці 1904 року, що всі заборони українського слова робили тільки шкоду українському селянству, а користі від них нема. Постановив все-таки запитати ще в тій справі гадки різних установ (академії наук, університетів тощо) і вони також висловились за висвobodження українського слова від сих заборон. Проте все ж таки правительство так і не зважилось знести указу 1896 р., і його заборони упали тільки тоді, як показовано взагалі всякі обмеження друкованого слова весною 1906 р.

Восени 1905 р. почалась в Росії справжня революція, і тоді царський маніфест 17-го жовтня пообіцяв Росії свободи і конституційний устрій: що закони видаватимуть народні депутати (Державна Дума), і 1906 року скликано першу Думу. На неї поклали великі надії, що вона дасть справедливі закони й порядки Росії. Було в Думі багато українців, які утворили осібну фракцію і намірялись доводити потребу автономного устрою України, щоб вона сама правила своїми справами, і щоб Росія стала федерацією — так, як то хотіли ще кирило-мефодіївські братчики.

Та Думу розпущено дуже скоро, і другу так само, тому що і в ній більшість депутатів виступала проти правительства. Змінено виборчий закон так, щоб якменше проходило прихильників свобідного ладу. Відібрано від селян право вибирати депутатів просто від себе, і після сього вже до Думи українці не проходили сливе таки зовсім, і Державна Дума нічого не дала українцям.

Російська революція 1905 р. відбилась і в українських землях Австрії. Від неї пішов великий рух взагалі по всьому світові, скрізь піднеслих прихильники свободи. В Австрії стали добиватись реформи виборчого права: щоб вибори до центрального парламенту держави (райхсрату) і до краєвих соймів були загальні, рівні, безпосередні й тайні.

Але парламентську реформу німці з поляками так перевели на ділі, щоб якнайменше втратити з своїх привілеґій. В Галичині так розділено виборчі округи, щоб русини-українці мали їх якомога менше, а поляки якомога більше. І як зійшовся сей новий “народний парламент” в 1907 році, то показалось, що недалеко відбіг він від старого. Верховодили в нім німці та поляки, заплутався він в національних суперечках і не зробив для народу нічого, в тім і для українців — хоч українських послів і було в нім більше, ніж давніше.

Про те ж, щоб призволити на справедливе виборче право до Галицького сойму, поляки ані думали. Українські послы пробували добитись у поляків уступок всякими способами: робили обструкцію, себто чинили всякі перешкоди соймовим нарадам — криком, музикою і т. ін. Але поляки не попускали, і тоді пішли на уступки українські послы. Пішли довгі торги і закінчились уже перед війною, на початку 1914 р. Замість рівного з поляками права згодились українські послы, щоб їх послів у соймі було 27%, себто трохи більше четвертої частини.

Так розвіялись надії українців на поправу політичну в Росії і в Австрії. Та все-таки перша російська революція дала їм багато. Впали заборони українського слова, для книжки й газети української мало бути рівне право з російською.

На ділі не так воно було: начальство й цензура по-давньому ненависно дивились на українське слово. Що проходило на російській мові, на українській за се закривали газети, арештовували книжки, давали під суд та під грошові кари редакторів і авторів, а на села газет українських таки й зовсім не пускали, тих, що їх виписували, — гнали і карали. Про потребу для України ширших прав, про її право на автономію можна було говорити хіба тільки дуже обережно, більш натяками, як виразними словами, а про те, що Росія повинна б перетворитися на федерацію, так, як колись кирило-мефодіївські братчики собі укладали, про се ані згадати не можна було.

Всяку українську роботу, навіть культурну, не тільки що політичну, гальмовано всякими способами.

Такі поручення правительство давало своїм урядникам. Товариств українських або не позволяли засновувати, або, причепившись за що-небудь, закривали й тягли їх старшину до суду.

Проте все-таки українці, привикши бідувати в попередніх літах, вмiли використувати і ту не бозна-яку свободу, яка їм тепер припала фактично. Сильно розвинулась література — наукова, популярна і красне письменство. Засновано наукове товариство в Києві, на взірець львівського, і почали виходити наукові видання його. Виступив цілий ряд талановитих письменників і поетів: Леся Українка (Косач-Квітка), Винниченко, Олесь, Чупринка й інші. Багато виходило популярної літератури для народу і широко ширилась вона серед нього, неважаючи на всі заборони й труднощі. Сей невидний посів потім приніс свій урожай!

31. ВЕЛИКА ВІЙНА І НИЦЦЕННЯ УКРАЇНСТВА

Хоч як незначні були політичні здобутки українства в порівнянні з його потребами, проте все-таки й ті прояви життєвої сили українського народу, які він дав у сих роках, дуже озлобили всіх його ворогів. Хоч які вони робили труднощі українському життю, хоч як перебивали його домагання, вони чули його силу — і страшенно лютували.

Досі вони доказували, особливо в Росії, що ніякого українського руху нема, що українську мову видумало кілька людей, ніхто тої мови не розуміє й не хоче. А тепер показувалось навпаки, що сей рух іде широко в громадянстві, в народі. З злоби своєї видумували вони, що сей рух ведеться за німецькі марки, себто за гроші від правительства Германії — так як перед тим в Галичині поляки нарікали, що русинів видумав австрійський намісник в 1848 р., а в Росії казали, що українство — се польська інтрига проти Росії.

В Росії сі вороги накликали правительство до поновлення старих заборон 1876 р. В Галичині, маючи власть в своїх, польських, руках, вони власними силами старались чим можна припинити український рух. Та завзята боротьба, яку вели українці з польським пануванням за всі отсі роки, страшенно роздражнила обидві сторони (особливо сильне вражіння зробило, коли студент-українець убив намісника Галичини гр. Потоцького як ворога українців). Угода в справі виборів до союму, на початку 1914 р., нітрохи не полагодила відносин: вони були напружені до крайності.

В Росії заборони святкувань століття Шевченкових уродин викликали великі маніфестації в Києві і велику дебату про українство в Державній Думі. Недовго перед тим українці договорились з поступовими російськими партіями, щоб вони берегли українських інтересів в Думі, замість українців, котрих не стало в Думі після останнього виборчого закону, тому російські поступові депутати виступили проти заборон українства, на великий гнів його ворогів.

Сі вороги чекали давно сподіваної війни Росії з Австрією, щоб тоді порухуватись з українством. І коли літом 1914 р. ся війна почалась, вони справді першим ділом кинулись нищити українців. В Галичині, закидаючи зраду, почали арештовувати й висилати спочатку так званих москвофілів, потім і українців. На російській Україні адміністрація, що раніше не рiшалась

слухати противукраїнських порад, тепер вповні пішла за ними. Зараз з початком війни позакривано українські газети, почали арештовувати й висилати українських діячів.

Коли російські війська зайняли Львів і сливе всю східну Галичину (восени 1914 р.), в російських правительствених кругах рішили, що тепер уже можна буде знищити українство до решти, до кореня. На Галичину вони дивилися здавна як на джерело українства — хоч воно розвинулось там якраз за поміччю й підмогою українців з Росії. Тому думали, що як тепер знищать українців в самій Галичині, то зможуть його задавити зовсім.

Почали там закривати українські часописі, товариства, книгарні, виводити українську мову з шкіл, з урядів і всяких установ — заводити російську та польську. Полякам полишали права, а тільки українців та ще євреїв хотіли знищити. Українську інтелігенцію, свідоміших міщан і селян почали цілими сотнями і тисячами арештовувати, волочити по тюрмах і висилати етапами до Росії, до далеких губерній і на Сибір.

Страшенно се робилось жорстоко і немилосердно, не кажучи вже, що безправно і беззаконно. Несповна рік господарили так в Галичині російські війська і власті, і за сей час дійсно страшенно знищили тамошніх українців. Потім, коли німці натиснули і російському війську прийшлося виходити звідти, ще на виході вивозили російські урядовці всіх “підозрілих”, а також багато селян позабирали з собою, обіцяючи їм гроші і землю в Росії.

В пограничних українських землях в Росії вони підіймали людей і змушували їх також уступатися до внутрішніх губерній. Робилось се теж нерозважно і необачно, і сила народу і всякого достатку погинуло в сім виселенні, зруйнувався сей край до решти. І знов того найбільше пильнували, аби задавити українство; не дозволяли засновувати українських комітетів для опіки і допомоги тим біженцям так, як дозволяли комітети польські, литовські і всякі інші, не дозволяли заводити українських шкіл для дітей й ін.

Страшенно потерпіла Україна. Від страшної “Руїни” часів Дорошенка, від великого тодішнього “Згону”, як силоміць зганяли українських людей за Дніпро, не переживав наш край, наш нарід такого знищення, лютого й немилосердного. Захланно, злорадно понищено культурні здобутки й засоби його, сотворені такою тяжкою працею цілих поколінь. Спинено культурне і національне життя. Перестали виходити книги, газети, все. Київська цензура, користаючи з воєнних обставин, заявила, що не буде пропускати ніяких українських книг, писаних українською, а не общерусскою правописею. Через се припинилися й ті журнали й видання, які ще не були заборонені, спинилась усяка видавнича робота.

Покладаючись на той недавній договір з поступовими російськими депутатами Державної Думи, українці хоч через них хотіли піднести протест против усього отсього безправства — против такого нищення українського життя. Та сі союзники не хотіли тепер перешкоджати правительству, зайнятому

війною. Тільки як провалилась окупація Галичини і почались міркування, що не без вини в тім була й противукраїнська політика російської адміністрації в Галичині, — тоді знято про се мову в Думі, і заговорено про заборони та утиски на українство в Галичині.

Але тільки що заговорено, а ніякого натиску на правительство не вчинено й справу відложено. Правительство вело свої утиски все дальше й гостріше, і в останнім часі перед революцією вони дійшли до небувалого завзяття.

Незвичайно сумно складались справи і в Галичині. Край вернувся під Австрію, але замість потіхи по всіх перенесених стражданнях і знищенню тутешні українці від австрійського правительства (котре вони всіми силами підтримували в війні з Росією, сподіваючися полегші своєму народові) почували зовсім інше. Щоб галицьким полякам не кортіло до нового польського королівства (що мало утворитись з польських земель Росії), австрійський цар обіцяв поширити автономні права Галичини так, щоб вона була зовсім самостійна в своїх справах. Се значило, що галицькі українці були б зовсім у власті поляків. Страшенно се знеохотило їх до Австрії, але не видко було ніякого способу тому запобігти.

Так сумно складалось українське життя, коли налетіла російська революція і все змінила.

32. РЕВОЛЮЦІЯ І ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

Саме в Шевченківські дні 1917 р. стались великі військові рухи в Петербурзі, які стали початком російської революції — принесли визволення народам Росії, в тім і Україні. Як оповідають, початок тому дала українська агітація між солдатами-українцями в учебній команді одного з запасних гвардійських полків. Коли пішла вість про те, що царське правління впало, українці, що жадібно весь час слідили за його ослабленням, зараз покористувались новою свободою, щоб вивести на світ свої потайні організації, відновити товариства, видання, газети. Нелегко се було — бо видавниче діло взагалі прийшло до великого розстрою за час війни, а українське таки й зовсім убите було ще тими всіми заборонами та утисками. Проте, зголоднівши за національним життям за сі роки Руїни, українське громадянство запопадливо поборювало всі труднощі й енергійно організувалось, будило національну свідомість і агітувало за національними домаганнями.

Стара політична українська організація, що носила назву “Товариства українських поступовців” (ТУП) і підтримувала організацію й зв’язь в українським громадянстві під час останнього лихоліття, вийшла з свого потаємного існування й взяла на себе початок заснування політичного всеукраїнського об’єднання. В перших днях революції (7 марта-березня) в Києві за її приводом зав’язалась “Українська Центральна Рада”, з представників усяких партій та груп, і взяла на себе ролю центрального органу для об’єднання політичної діяльності українського громадянства.

Метою її вона поставила здійснення домагання, винесеного ще кирило-мефодіївцями і потім незмінно підтримуваного політичними українськими організаціями: широкої автономії України в Російській федеративній республіці. Пізніше ця платформа (себто чергове завдання) організації була поширена, до неї внесено також справи економічні, забезпечення інтересів трудящого народу.

Заснування такого політичного об'єднання дуже відповідало потребам часу, і тому українське громадянство і весь організований народ стрів Центральну Раду з великою прихильністю, признав її своїм зверхнім органом, тимчасовим національним українським урядом.

По Великодніх святах (6—8 квітня) скликано в Києві Всеукраїнський національний з'їзд з представників всіх українських організацій і установ, і він перевибрав Центральну Раду на нових основах, з представників губерній і міст, українських партій і професійних груп. Потім великі з'їзди скликані в травні: Всеукраїнський військовий перший і другий, Всеукраїнський селянський, і нарешті робітничий з'їзд доповнили його склад, вибравши великі ради військових, селянських і робітничих депутатів і включивши їх у склад У.Ц.Ради. Вони представляли собою великі маси українського народу (на селянським з'їзді були представники близько тисячі волостей, на першій військовій з'їзді — без малого мільйону, а на другій — поверх півтора мільйону озброєного українського народу).

Доповнена сими родами Ц. Рада стала правдивим органом широких українських мас, трудящого люду. Її авторитет признали й українці австрійські, американські та інші українські колонії.

Ствердивши свою силу в українським народі, мусила Центральна Рада уставити відносини до центрального російського уряду і до неукраїнських організацій України. Вже на першій великій українській вічі в Києві 19 березня зібрані поручили їй передати центральному російському урядові домагання, щоб він признав своєю заявою потребу широкої автономії для України. Та тодішній російський уряд сам стояв так непевно, що не було чого до нього з тим звертатись. По тім військовий з'їзд нагадав про се саме, і Центральна Рада в середині травня (мая) вислала депутацію до уряду, щоб домогатися такої заяви й ріжних підготовчих розпоряджень для переведення автономії. Але російський уряд поставивсь неприхильно до сих домагань і відмовив їм по всій лінії.

Тоді представники мільйонів українського народу, зібрані в тім часі (в перших днях червня) зажадали від Ради, щоб вона без огляду на російський уряд сама приступила до фактичного переведення в життя підстав автономного ладу. Сповняючи сю волю народну, Ц. Рада дня 10 червня оголосила свій Перший універсал до українського народу, оповіщаючи його, що однині вона сама творитиме нове життя на Вкраїні, й покликала до послуху своїм наказам.

Сей універсал зробив велике вражіння. Воно ще збільшилось, коли Центральна Рада зараз же приступила до формування свого виконавчого органу, Генерального секретаріату, для завідування ріжними справами. Тимчасом як ворожо до українства настроєні люди страшно ярилися на Ц. Раду за те, що вона, мовляв, хоче захопити владу на Україні, — в центральному уряді взяли перевагу розважні голоси міністрів-соціалістів. Міністри, вислані російським урядом в днях 29 і 30 червня, відбули в Києві нараду з Ц. Радою і ген. секретарями в справі будучого управління на Україні. Генеральний секретаріат, вибраний Ц. Радою, на будуче мав бути вищим органом управління на Україні.

Україна діставала автономію. Центральна Рада, доповнена представниками неукраїнських народностей України, мала бути верховним органом краю. Генеральний секретаріат мав перебрати на себе виконавчу владу в краю.

Після того як порозуміння з Ц. Радою було затверджене центр. урядом і проголошене другим універсалом Ц. Ради (3 липня), представники неукраїнських організацій ввійшли в склад Малої Ради (Комітету Ц. Ради) і вона розпочала свою діяльність уже як орган цілого краю й усеї його людності — не тільки української.

Здавалось, життя України виходило на рівний шлях і український народ в порозумінні з центральним урядом і неукраїнськими демократичними організаціями міг узятись до будовання нового громадського ладу. Але не так воно пішло, і на дорозі своїй українство стріло нові перешкоди, нові намагання спинити його розвій.

Після того як Центр. Рада поповнилась неукраїнськими представниками, вона вибрала наново Генеральний секретаріат, згідно з умовою, виробила для нього статут і подала на затвердження центрального уряду. Але за той час стались великі розрухи в Петербурзі, міністерство змінилось, взяли велику силу люди, неприхильні українству. Правительство не прийняло статуту, виробленого Малою Радою, видало свій, полишивши Ген. секретаріатові управління тільки в п'яти українських губерніях, та й то не по всім справам.

Було се дуже негарно і для діла некорисно. Але з огляду на грізні обставини Ц. Рада не хотіла розривати з центральним урядом і російською демократією й рішила формувати Г. секретаріат тим часом на підставі правительственої інструкції.

Обставини справді були грізні. Петербурзькі замішання перекинулись на фронт, в Галичині деякі військові частини відкрили границю і починили страшне спустошення в прифронтових місцях. Німецьке військо зайняло східну Галичину, котру досі тримало російське військо, й посунуло на Волинь і Поділля. Місяць пізніше німецьке військо прорвало фронт під Ригою, пішло на Петербург, а вищий генералітет пробував підняти повстання.

В таких тяжких обставинах політичний розум наказував урядові і демократії російській зв'язатись якнайтісніше з щиро демократичними течіями в усіх кряях і областях, щоб охоронити державу від розвалу, а здобути революцією

свободи — від противних замахів. Зібраний в Києві, закликком Центр. Ради, з'їзд народів, в місяці вересні, вказав на потребу негайної перебудови Росії на основах федерації, щоб неспожитими силами народів і областей спасти від загибелі державу, зробити її справжньою отчиною для них і одбудувати їх силами.

Але центральний уряд і російська демократія не зрозуміли сього — і показали се на відносинах до найбільш організованої, найсильнішої з країн — України.

По різних відтяганнях центральний уряд в перших днях вересня затвердив поданих йому секретарів на ген. секретарствах. Але не дав в їх розпорядження потрібних засобів, далі мішавсь до управи України: призначав своїх комісарів поза Ц. Радою; велів їм далі вести зносини з центральними урядами поза нею; представлення ген. секретарів зіставляв без уваги. Взагалі виявив ясно, що, передаючи на папері краєву власть Ген. секретаріатові, в дійсності хоче зіставити все по-давньому. А сенат російський, так той і зовсім не згодивсь розпублікувати вироблену центральним урядом "інструкцію Ген. секретаріатові", себто хотів уневажнити до решти всі уступки, зроблені українській автономії. Але се було неможливе.

33. УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

Невірне поведження центрального уряду викликало незадоволення в українським громадянстві, а в неприхильних українству кругах підняло знову надії, що може все-таки ще вдасться спекатись української автономії, взагалі українських домагань. Здержливість українських партій, Ц. Ради й секретаріату, що не хотіли розриву в такій небезпечній хвилі, вони готові були вважати за вияв ослаблення українства і думали, що з ним можна вже не рахуватись.

Обставини справді були такі, що вимагали від Центральної Ради і секретаріату найбільш рішучих заходів, щоб охоронити край від руїни. Центральний уряд не приймав їх домагань в справі упорядкування земельних справ, в українізації війська, а тим часом починались страшні грабежі, убивства, розрухи на Україні. Військові часті розлазились, банди дезертирів ходили по краю, особливо в західних, прифронтних губерніях, чинили погроми, розбивали двори, заводи, фабрики.

Центральний уряд сам не міг нічого зробити в сім і не давав змоги Ц. Раді зробити заходи для установлення ладу в краю. А нарешті зробив замах на її саму. З нагоди програми діяльності секретаріату, виложеної ним в декларації перед Ц. Радою, де секретаріат признавав потрібним скликати якнайскорше Українські установчі збори і брав на себе роботу по їх скликанню, центральний уряд поручив київському прокуророві вчинити слідство про діяльність секретаріату і Ц. Ради, вжити на них карних заходів й викликав секретарів для дачі пояснень до себе.

Се була остання крапля, яка перепополнила міру терпеливості й здержливості українського громадянства. Третій всеукраїнський військовий з'їзд, скликаний в 20-х днях жовтня, і Ц. Рада, зібрана на повну сесію з кінцем того ж місяця, висловились за потребу рішучих і енергійних заходів для того, щоб укріпити владу, заховати свободу і охоронити лад і право на Україні. Для сього треба було скінчити з подвійною ролюю Ген. секретаріату, що був органом Центр. Ради, а разом з тим і органом центрального уряду. Треба було підвести під нього політичний фундамент української державності.

Думалось, що се й зроблять Українські установчі збори з початком 1918 року. Але тут налетіла нова буря, яка не дозволяла більше нічого відкладати. В 20-х же днях жовтня в Петербурзі почалось повстання соціалістів-большевиків, яке скінчилось упадком тимчасового уряду. Владу в Петербурзі й Москві після кривавої усобиці перейшла в руки народних комісарів, большевиків. Але їх не признавали ні на фронті, ні в краю. В державі настала анархія. Люди, які стояли на чолі воєнної управи в Києві, під видом боротьби з большевиками задумали розбити й знищити також і український рух, напустивши на Ц. Раду козаків, чехів і різні інші несвідомі часті.

Ц. Рада була примушена взятись до способів рішучих. Тож коли військовий з'їзд виніс постанову звернутись до неї з закликком про негайне проголошення Української Республіки, українські фракції Ц. Ради по довгім і ґрунтовнім обдумуванню сеї справи прийшли до того переконання, що дійсно в інтересах скріплення власті Ц. Ради і Генер. секретаріату, сеї справи далі не можна відкладати, і Українська Республіка мусить бути проголошена негайно, а разом з нею й певні основні принципи, реформи соціальні й економічні.

Проект Третього універсалу, в сих справах, внесений фракціями українських соціал-демократів і соціалістів-революціонерів, був прийнятий Ц. Радою 7 падолиста, і Українська Народна Республіка була проголошена. Україна знов вернулась до державного існування, котрого була позбавлена царським самовластям.

Але українське громадянство все-таки ще не хотіло зріктись своїх давніх мрій про федерацію. Третій універсал заявляв, що, проголошуючи себе окремою республікою, Україна з тим не розриває своїх зв'язків з іншими народами й областями бувшої Російської імперії. Українське правительство — Генеральний секретаріат приложив всі старання до того, щоб порозумітись з ними щодо організації федеративного зв'язку: щоб республіки, які творилися в різних частях бувшої Росії, вислали своїх представників і утворили спільні міністерства для кермування спільними для всіх справами.

Та всі переговори про се не привели ні до чого. Народи й області Росії не важились зав'язувати якісь федеративні зв'язки між собою без найбільшого члена тої будучої федерації — без Великої Росії, а та не показувала до того ніякої охоти, навпаки, повела воєнний наступ на Україну і на Дон, що з іншими сусідніми землями хотів творити "Південно-Східну федерацію". Тоді

Ц. Рада, побачивши, що з федерації не виходить нічого, відложила сю справу на пізніше, а зараз постановила проголосити Україну зовсім окремою, самостійною, ні від кого не залежною державою, щоб ніхто не мішався до її справ і не перешкоджав їх порядкувати. Се й було зроблено Четвертим універсалом Ц. Ради 9 січня 1918 року.

Коли потім німці, прийшовши на Україну, настановили гетьмана, й він захотів силоміць зв'язати наново Україну з Росією й проголосив для сього федерацію, такої федерації ніхто з українців не схотів. Україна повстала, скинула гетьмана й наново проголосила Українську Республіку, самостійну й незалежну в падолисті 1918 року.

До неї тепер прилучилась і Галичина. Коли в світовій війні була зламана сила Німеччини, а з нею й Австрії (під осінь 1918 року), австрійський цісар попробував урятувати цілість своєї держави обіцянкою, що вона буде перетворена в федерацію. Але запізно прийшло се й тут — так само, як у Росії, стали говорити про федерацію тоді аж, як вона розвалилась і не стало чого федерувати. Угорщина, Чехія, за ними й Галичина проголосили себе самостійними республіками. Коли ж упало гетьманське правління на Україні, Національна Рада галицька постановила приєднатись до Української Народної Республіки під назвою “Західної області” її. Так було ухвалено 3 січня 1919 року, і се об'єднання українських земель в одну державу було проголошено в Києві, в роковини проголошення української самостійності, 22 січня.

ЗМІСТ

<i>М.Капраль, А.Фелонюк.</i> МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК АВТОР НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИХ НАРИСІВ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ...	V
Розділ I. ПРО СТАРІ ЧАСИ НА УКРАЇНІ	1
Розділ II. КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ НА УКРАЇНІ В XVI–XVII ВІЦІ	93
Розділ III. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ, ПРИЛАДЖЕНА ДО ПРОГРАМИ ВИЩИХ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ І НИЖЧИХ КЛАС ШКІЛ СЕРЕДНІХ	267
Розділ IV. З ІСТОРІЇ РЕЛІГІЙНОЇ ДУМКИ НА УКРАЇНІ	455
СПИСОК ЦИТОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	583
ПОКАЖЧИК	585

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 23

Серія “Монографічні історичні праці”

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректор	<i>О.Тростянчин</i>

Грушевський М.С.

Г 91 Твори : У 50 т. / редкол.: Г.Папакін, І.Гирич та ін. ;
голов. ред. Г.Папакін. — Львів : Світ, 2002. —
Т. 23 : Серія “Монографічні історичні праці” / упор.
М.Капраль, А.Фелонюк. — 2014. — 632 с.

ISBN 978-966-603-223-5;
ISBN 978-966-603-882-4 (Т. 23)

У томі публікуються чотири популярні нариси з історії України М.Грушевського, які призначалися для широкого загалу. На початку ХХ ст. вони відіграли важливу роль у процесі становлення української модерної нації, так як представляли новий погляд на історичний розвиток України.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-882-4 (Т. 23)

Формат 70x100^{1/16}. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Ум. друк. арк. 51,19.
Обл.-вид. арк. 45,0. Тираж 5000 пр. Зам.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р.

Друк ТДВ “Патент”
88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.